

Яцишин Михайло Михайлович

Левчук Ігор Олегович

**МІСЦЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ
XVIII - ПОЧАТКУ XX ст.
(ІСТОРИКО – ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Луцьк – 2018

УДК 340.12:343.81(477.82)(091)"17/ 19"
Я 93

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 3 від 29.03.2018 р.)

Рецензенти: **Ярмиш Олександр Назарович**,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
Інститут законодавства Верховної
Ради України, головний
науковий співробітник

Сокальська Олена Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри загально-правових дисциплін,
Інститут кримінально-виконавчої служби

Я93 **Яцишин М. М., Левчук І. О.** Місця позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (історико – правове дослідження) : монографія / М. М. Яцишин, І. О. Левчук. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2018. – 152 с.

ISBN 978-966-361-875-3

Doi 10.29038/978-966-361-875-3.2018.160

Монографія присвячена дослідженню питань організації та функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії з кінця XVIII століття до початку XX століття.

В роботі охарактеризовано історіографію проблеми та джерельну базу, розглянуто інститут позбавлення волі як вид кримінального покарання у дореформений період, досліджено правові аспекти виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі у пореформений період, проаналізовано нормативно-правове забезпечення функціонування місць позбавлення волі, а також розглянуто їх систему та органи управління місцями позбавлення волі у Волинській губернії.

Розрахована на науковців та суб'єктів правозастосовчої діяльності, викладачів, аспірантів та студентів юридичних вищих навчальних закладів.

УДК 340.12:343.81(477.82)(091)"17/ 19"

© Яцишин М. М., 2018

© Левчук І. О., 2018

Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, 2018

ISBN 978-966-361-875-3

Doi 10.29038/978-966-361-875-3.2018.160

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	22
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	31
2.1. Позбавлення волі як вид кримінального покарання у дореформений період (кінець XVIII ст. – 70-ті роки XIX ст.).....	31
2.2. Правові аспекти виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі у пореформений період	41
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ	58
3.1. Адміністративно-територіальний устрій та нормативно-правове забезпечення функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії.....	58
3.2. Органи управління місцями позбавлення волі у Волинській губернії	69
3.3. Система місць позбавлення волі на території Волинської губернії	85
ВИСНОВКИ	118
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	124

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

МВС – Міністерство внутрішніх справ;

р. – рік;

рр. – роки;

ст. – століття;

ін. – інші;

млн. – мільйон;

ГТУ – Головне тюремне управління;

арк. – аркуш;

руб. – рубль;

коп. – копійка;

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів;

ДАВО – державний архів Волинської області;

ДАЖО – державний архів Житомирської області.

ВСТУП

Дана монографія є результатом спільної тривалої роботи та відповіддю на той громадський запит в суспільстві, що стосується реформування вітчизняної системи виконання покарань. В роботі досліджені проблеми становлення та функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX століття. Справа в тому, що ця наукова розвідка зумовлена не тільки дослідницькою та пізнавальною метою, але може бути використана в сучасних умовах реформування пенітенціарної системи держави.

Загально визнано, що стан цієї системи відображає ступінь цивілізованості тієї чи іншої країни. Незважаючи на те, що реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи розпочалося вже чверть століття тому і принесло певні позитивні зміни, говорити про кардинальні якісні зрушення ще зарано. На жаль, можна вести мову про недостатньо ефективне управління, не подолану до кінця закритість системи, недостатність фінансування, непоодинокі випадки нехтування правами та законними інтересами засуджених з боку керівництва та персоналу установ виконання покарань тощо. Криза системи виконання покарань перетинається з погіршенням криміногенної ситуації в країні в цілому, на яку негативно впливають явища політичного, соціально-економічного характеру, події, пов'язані з анексією Криму та бойовими діями на Сході України.

Проте при аналізі стану системи виконання покарань, розробленні комплексу заходів щодо її подальшого реформування на увагу заслуговують, поряд з факторами сучасного походження, і чинники історико-правового характеру. Слід зважати на те, що система виконання покарань, яка дісталася Україні при набутті незалежності, формувалася і розбудовувалася протягом XIX-XX століть, за імперських та радянських часів, і попри недавні реформаторські кроки, на думку авторів, продовжує зберігати та генерувати

відповідні риси адміністративно-командного типу. Це зумовлює необхідність ретельного вивчення досвіду функціонування місць позбавлення волі в історико-правовому аспекті, в тому числі на рівні історичних регіонів держави (у даному випадку – Волині за часів перебування у складі Російської імперії). Певна річ, цей досвід потребує всебічного аналізу та критичного підходу, з метою виявлення, поряд із здобутками, що можуть бути використані, також прорахунків, помилок, негативних наслідків, які мають бути враховані в сучасних умовах.

Сьогодні очевидно, що неврахування історичних проблем минулих століть оберталось для України повторенням старих помилок, які полягали у втраті можливостей використовувати державно-правовий досвід періоду перебування у складі інших держав. Цей досвід, в значно видозмінених умовах політичного і суспільного розвитку державності, необхідний країні, яка переживає процес пошуку шляхів реформування найважливіших сфер суспільних відносин.

Загалом же, процес еволюції пенітенціарної системи Російської імперії висвітлений у чималій кількості наукових досліджень, публіцистичних роботах, мемуарних публікаціях та довідкових матеріалах. Всі вони (разом) відносяться до трьох історіографічних періодів: дореволюційного, радянського і пострадянського. Саме тому науково-теоретичне підґрунтя нашої роботи складають дослідження як колишніх, так і сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, а також істориків права.

Оскільки репрезентативність джерельної бази є найважливішим фактором, що забезпечує об'єктивність результатів наукового пошуку, то у своїй роботі над книгою ми намагались використати якомога більшу кількість опублікованих тематичних джерел, які були розділені на чотири основні групи:

- перша група – це нормативно-правові матеріалами (закони та підзаконні акти – циркуляри міністерств і відомств);
- друга група – матеріали діловодства та статистичні відомості;
- третя група – мемуарна література (представлена спогадами громадських і державних діячів, суддів та прокурорів);
- у свою чергу, четверта група охоплює собою періодичну пресу та публіцистичну літературу.

На нашу думку, найцінніші відомості ми почерпнули з фондів Центрального державного історичного архіву у місті Києві та Державних архівів Волинської та Житомирської областей. Чимало із відшуканих в архівосховищах документів вводяться нами в науковий обіг вперше.

В означений хронологічний проміжок часу на території Волинської губернії місця позбавлення волі поділялися на тюрми і арештантські будинки, але наша наукова розвідка, в першу чергу, зорієнтована на вивчення особливостей функціонування всіх тринадцяти волинських тюрем, а саме: губернської тюрми – у Житомирі, етапної тюрми – в Радзивиліві, та повітових тюрем – у Луцьку, Рівному, Острозі, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському, Заславі, Дубно, Ковелі, Старокостянтиніві, Кременці та Овручі.

Вважаємо, що незважаючи на значну кількість наявних наукових робіт, які стосуються організації та діяльності місць позбавлення волі у Російській імперії та окремих її регіонах, питання організації та діяльності місць позбавлення волі у одній із губерній Російської імперії – Волинській губернії, є малодослідженим, що і зумовлює зацікавлення для читача. Зазначені фактори актуалізують звернення до історико-правового досвіду в сфері суспільних відносин, що виникали в пенітенціарній системі Російської імперії.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження історико-правового аспекту функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії (наприкінці XVIII – початку XX століття) неможливе без опрацювання величезного масиву спеціальної літератури та статистичних даних, що були опубліковані в імперський, радянський та пострадянський періоди, адже саме така періодизація історіографії проблеми видається нам найбільш повною та об'єктивною, оскільки вказані часові періоди співпадають з історичними межами розвитку суспільно-політичних формацій на території колишньої Російської імперії. Такої ж думки щодо періодизації історіографії даної проблеми притримується і В. В. Россіхін [2, с. 15].

Тема пенітенціарії в імперський та радянський періоди залишалась доволі закритою для громадськості, оскільки держава використовувала місця позбавлення волі як інструмент для реалізації власних політичних завдань, тому дослідженню піддавались лише ті теми, що дозволялись або ініціювались державними та правоохоронними інститутами. Разом із тим, імперський період був більш відкритим для громадськості, аніж радянський. Дане твердження базується на порівняльному доступі до джерел. Ми змушені стверджувати, що стереотипи радянського періоду виявились більш живучими, ніж вважалось. З настанням пострадянського періоду дослідники отримують широкий доступ до раніше закритих джерел та активно починають їх аналізувати.

У своїй дисертації український правознавець О. П. Неалов стверджує, що інтерес громадськості до історії тюрми вперше з'являється у період «просвітницького абсолютизму», але особливо посилюється в ході реалізації буржуазних перетворень другої половини XIX ст. [3]

Галузеве відокремлення російського тюрмознавства (пенітенціарії) від кримінального права також відбувається в другій половині XIX ст. і призводить до появи низки цікавих теоретичних досліджень, автори яких мали досвід практичної роботи в тюремному відомстві (зокрема, це праці М. М. Галкіна-Враського, Я. Журчалю, П. О. Кашкарова, Д. В. Країнського, І. В. Мещанінова, О. П. Саломона, В. О. Соллогуба, О. М. Стремоухова, М. П. Тучкова) [3, с. 10].

В той час, як російська наукова думка в області пенітенціарної системи тоді ще тільки зароджувалась, то пенітенціарна наука як сукупність відомостей про утворення, функціонування та управління місцями позбавлення волі, уже з кінця XVIII століття активно розвивалась у США та деяких європейських державах. То ж, практично вся дореволюційна російська історіографія з питань функціонування пенітенціарної системи перебувала під впливом праць західно-європейських авторів. Хоча сам термін «пенітенціарна наука», як стверджує О. М. Фумм, у російській дореволюційній науковій практиці і не прижився [4], однак ідеї гуманного ставлення до злочинців набирали все більшого розуміння і підтримки в середовищі ліберальної інтелігенції, яка не сприймала брутальних методів та станового підходу до виконання покарань у вигляді позбавлення волі.

Ідеологічним та науковим підґрунтям таких настроїв слугували ряд робіт, серед яких «Утопія» Томаса Мора [5], який докладно обґрунтовував необхідність більш гуманного відношення до злочинців. Він не підтримував застосування смертної кари як основного виду покарання; вказував на важливість розмежування покарань за різні види злочинів; був

прихильником випробувальних термінів перед засудженням злочинців; вважав, що успіх у боротьбі зі злочинністю не може обумовлюватись лише одними репресивними методами, оскільки, передусім, залежить від викорінення основоположної причини, яка породжує злочинність.

В той же час, Гуго Гроцій сповідував принцип розумності і співставності покарання відносно вчиненого злочину, адже покарання має принести користь і тому, хто вчинив злочин, і тому, хто постраждав від злочину, тобто – бути корисним для всього суспільства [6, с. 48-52].

Серед робіт, які формували суспільну думку, назвемо представника французького Просвітництва Шарля Монтеск'є [7], який стверджував, що в державах з міцним апаратом управління законодавець має більшою мірою опікуватись профілактикою злочинних проявів, аніж покаранням за вчинений злочин.

Проте, найвагомійший вплив на розвиток пенітенціарної думки в Російській імперії здійснив Чезаре Беккарія. У своїй ґрунтовній праці «Про злочини та покарання» він писав, що метою покарання має бути як профілактика рецидивної злочинності, так і стримування добродесних громадян від вчинення кримінальних правопорушень. Тому ступінь покарання винних повинен обов'язково відповідати важкості вчиненого злочину та справляти суттєвий вплив на людські душі [8, с. 106]. Разом із тим, Ч. Беккарія не визнавав застосування тортур.

Цікавим є і дослідження Джона Говарда – англійського тюремознавця. Його фундаментальна праця «Стан у тюрмах Англії та Вельсу» [9] пронизана наступними ідеями: якщо держава не приділяє гідної уваги тюрмам, то злочинність зменшуватись не буде; основною метою покарання має бути виправлення злочинця та переорієнтація його на правосвідоме життя. На думку Говарда, ув'язнення в одиночних камерах – протиприродне і підходить лише небагатьом злочинцям, але воно

повинно тривати не менш як п'ять років, адже саме стільки часу необхідно для виправлення злочинця.

В другій половині XVIII ст. у США виникає ідея повної фізичної та духовної ізоляції засуджених від суспільства. Належала вона релігійній християнській общині квакерів, яка у 1786 році в Пенсільванії (м. Філадельфія) відкрила в'язницю та дала їй назву пенітенціарна. Суть ув'язнення в цій тюрмі зводилась до повної ізоляції злочинців. Вона мала на меті залишити їх наодинці з совістю та Богом і у такий спосіб підвести до усвідомлення потреби каяття та добродесного повернення в суспільне середовище. Такі заклади позбавлення волі та перевиховання злочинців прийнято називати пенітенціарними, а саму тюремну систему – Пенсільванською.

У 1816 році в Швейцарії, у місті Оборне, було відкрито унікальну (для свого часу) тюрму, де вводилась спільна праця засуджених, а режим повного мовчання та ізоляція ув'язнених забезпечувались тільки в нічну пору доби. Так виникає Оборнська тюремна система.

Змушені констатувати, що в Російській імперії тривалий період ці ідеї не тільки не запроваджувались на практиці, але й не аналізувались на теоретичному рівні. Першим імперським документом, що згадує положення зарубіжних тюремних систем відносно умов та способу утримання в'язнів, вважається Наказ Комісії про складання проекту нового Уложення від 1767 року, сформульований Катериною II [10]. Хоча Наказ так і не видали, але після його розробки проблеми тюремної системи в Росії на теоретичному рівні все-таки почали опрацьовуватись.

Вивчення пенітенціарної системи Російської імперії у XVIII столітті, перш за все, пов'язано з іменами В. М. Татіщева (1686–1750 рр.) [11]; М. М. Щербатова (1733–1790 рр.) [12]; С. Є. Десницького (1740 – 1789) [13]. Вони обґрунтовували необхідність прийняття комплексного нормативного акту, який би замінив Соборне Уложення 1649 року. Окрім того,

пенітенціарну політику Російської імперії наприкінці XVIII століття досліджували М. С. Мордвінов, О. П. Куніцин, О. Г. Горегляд, Г. І. Солнцев, О. П. Чебішов-Дмитрієв та ін.

Оскільки пенітенціарні відносини розвивалися в рамках кримінального права аж до першої чверті XIX ст., то й науково-літературні джерела того часу, як правило, стосувались пенітенціарної системи лише в контексті аналізу кримінально-правових категорій та у прив'язці до інституту покарання, маючи, таким чином, на меті висвітлення різних аспектів його реалізації. Першими працями, що висвітлювали питання виконання покарань, вважаються «Початкові засади кримінального права» І. Є. Неймана, «Спроба нарису російського кримінального права» В. М. Горегляда, «Нарис теорії кримінальних законів» Л. О. Цвєтаєва, «Російське кримінальне право» В. С. Гуляєва, «Про міру покарання» С. С. Баршева та ін. [2, с. 20].

Ми бачимо, що поява науково-правової літератури стала результатом досліджень, які були простимульовані потребами реформування пенітенціарної системи Російської імперії в умовах буржуазної трансформації суспільних відносин. В даному випадку слід відзначити працю П. Д. Калмикова «Підручник кримінального права», в якій присутнє систематизоване висвітлення матеріалу [14], а також «Курс російського кримінального права» О. С. Лохвицького [15], у якому було порушене питання рівності умов відбування покарання представниками різних суспільних станів.

До речі, з цього приводу сучасний російський історик права І. В. Упоров зазначає, що досліджуючи історичну традицію виконання покарань, О. С. Лохвицький стверджував, ніби в російському законодавстві (в частині, яка стосується умов ув'язнення) «внаслідок неіснуючого феодалізму, завжди була рівність покарання для всіх станів». При цьому, акцентуючи увагу на особливостях еволюції соціально-економічного і політичного ладу в Росії, він доводив, що за рівності умов, різні категорії

населення, внаслідок свого попереднього виховання і попередніх умов життя, зазнають неоднакових страждань і, таким чином, каральна сторона, начебто, рівного покарання виявляється різною. Для того, щоб досягнути рівного ступеня кари, необхідно для кожного засудженого передбачати індивідуальні умови утримання в місцях позбавлення волі, а оскільки цього, практично, досягнути неможливо, то О. С. Лохвицький і зробив висновок, що чинне законодавство цілком прийнятне [1, с. 27-28].

До вказаного переліку досліджень варто віднести і працю О. Ф. Кістяківського «Елементарний підручник загального кримінального права» [16].

Переломним моментом у питанні дослідження проблем пенітенціарної системи імперського періоду прийнято вважати початок проведення тюремної реформи в Російській імперії, адже нагальна потреба в реорганізації тюремної системи неминуче породжувала попит на дослідження в даній сфері як з боку держави, так і суспільства. За таких умов з'являється величезна кількість навчальної та наукової літератури, присвяченої аналізу тюремного життя, оскільки саме на даному етапі розвитку пенітенціарної думки і зароджується термін «тюрмознавство».

Представниками цього наукового напрямку були А. А. Піонтковський, С. В. Познишев, С. К. Гогель, С. П. Мокринський та ін. [18-30]. Цікавою є праця і М. М. Галкіна-Враського [31-32], який завдяки державному фінансуванню зібрав матеріали не лише щодо вітчизняного досвіду функціонування пенітенціарії, але й зарубіжного. Перебуваючи на посаді начальника Головного тюремного управління, він з практичної точки зору зумів висвітлити всі основні проблеми функціонування місць позбавлення волі.

Проте не тільки сам керівник органу управління пенітенціарною системою, але й службовці нижчого рангу опублікували тоді низку подібних досліджень, а саме: П. К. Гран, А. П. Саломон, А. М. Стремоухов,

С. С. Хрульов [33-36]. В цей же період з'являються і роботи, що подають детальний опис певних видів покарання в Російській імперії. І ось тут, вважаємо доречно виокремити працю С. В. Максимова [37], у якій автор ділиться статистичними даними та обговорює особливості призначення певних видів покарання.

В той же час, праця М. М. Ярінцева «Російська община в тюрмі та засланні» [38] описує побут арештантів, тоді як Г. С. Фельдштейн [39] у своїй книзі про заслання наводить факти експлуатації арештанської праці в ході відбування покарань. Одночасно з ними Д. А. Дріль [40] проводить порівняльний аналіз застосування покарання у вигляді заслання в Російській імперії та у Франції.

Серед найпомітніших спеціальних досліджень необхідно виділити роботи І. Я. Фойницького «Історичний нарис і сучасний стан заслання і тюремного ув'язнення» (1878 р.) [41] та «Вчення про покарання у зв'язку з тюремознавством» (1889 р.) [42]. Автор дає докладний науковий аналіз інституту покарання як соціального явища. Зокрема, значну увагу він приділяє російській пенітенціарній системі, включаючи питання її історичного розвитку. І. Я. Фойницький певним чином узагальнив наявну в Росії (на той час) інформацію, що стосувалась історії інституту покарання.

Досліджуючи стан виконання покарання у вигляді заслання на каторжні роботи, він відзначав, що в першій третині XIX ст. було природним таке становище, коли керівні особи кожної губернії і великих міст, через які пролягали етапи, під час пересування каторжних до місця відбування покарання, вважали за можливе, на свій розсуд, залишати в себе частину засуджених для роботи на місцевих казенних заводах [2, с. 24].

Оскільки праці І. Я. Фойницького дуже глибоко розкривали суть тогочасної пенітенціарії, то з його думкою не могли не рахуватися інші дореволюційні дослідники, які у подальшому висвітлювали проблеми функціонування пенітенціарної системи Російської імперії.

Цікавими є і праці науковців того періоду, що описують стан російських пенітенціарних установ. Це роботи П. Л. Кропоткіна [43], В. М. Нікітіна [44], І. П. Белоконського [45], М. М. Ісаєва [46], В. В. Набокова [47], Є. Н. Анучіна [48], Д. К. Гальберга [49] тощо. Особливої уваги заслуговують праці А. В. Філіппова [50], зокрема його дослідження з експлуатації праці осіб, засуджених до позбавлення волі. В своїй роботі А.В. Філіппов вказував на перевагу економічного чинника у питанні формування державної пенітенціарної політики. Автор пояснював факти часті заміни смертної кари на каторжні роботи саме потребою держави в отриманні дешевої робочої сили, адже вона, на той час, вже нівелювала основну мету та завдання покарання – перевиховання злочинців.

І. В. Упоров до публікацій російських авторів того періоду додає ще й блок робіт, написаних зарубіжними дослідниками, оскільки їх інтерес до розвитку російської пенітенціарії був надзвичайно глибоким.

Астольф де Кюстін, французький подорожуючий та журналіст, опублікував свої спостереження з життя Російської імперії, а разом із ними і власний погляд на її пенітенціарну сферу. Його книга була піддана нищівній критиці і заборонена в Росії до останньої чверті XIX століття, адже він писав: «Скільки каторжан потрібно мати, щоб добувати з надр землі такі скарби! Якщо злочинців не вистачає, то їх роблять, в усякому випадку людей роблять страждальцями. Деспотизм торжествує і держава процвітає!» [51, с. 290].

Американець Дж. Кеннан [52] присвятив свою книгу порівняльному опису життя американських, європейських та російських політичних арештантів і зробив висновок, що найбільший рівень політичних репресій присутній саме у тюрмах Російської імперії. До таких же висновків у своїй праці прийшов і В. Гартевольд [53].

В українській науці кримінально-правові питання, зокрема і в сфері виконання покарань, розроблялись вченими ще у XVIII ст. (С. Десницький, І. Тишківський). Перше ґрунтовне дослідження належить М. П. Чубинському і саме йому вітчизняне правознавство зобов'язане теорією цієї галузі науки.

Значний внесок у розвиток ідей, пов'язаних з пенітенціаристикою та кримінальним правом, у XIX – на поч. XX ст. зробили Л. С. Белогриць-Котляревський, Л. Є. Владимиров, Г. С. Гордієнко, І. М. Данилевич, О. Ф. Кістяківський, І. О. Максимович, К. П. Павлович.

Більшість робіт дореволюційного періоду, як правило, мають історико-правовий, оглядово-статистичний, а в окремих випадках і збірний характер. Відтак, окремі із них грішать фрагментарністю фактів і свідчень та відсутністю уваги до питання діяльності персоналу пенітенціарних установ [2, с. 29].

Новий етап у розвитку історіографії досліджуваної проблеми почався після встановлення радянської влади. Наслідком панування комуністичної ідеології став факт присутності в працях авторів вираженого політико-ідеологічного забарвлення. Цей період пов'язаний з іменами таких дослідників пенітенціарної та кримінально-виконавчої системи, як Ф. Х. Ахмадєєв, С. Л. Гайдук, М. М. Гернет, М. П. Єрошкін, О. І. Зубков, М. М. Ісаєв, Р. С. Мулукаєв, А. А. Піонтковський, Б. С. Утєвський, М. Д. Шаргородський, Д. І. Шинджикашвілі, Є. Г. Ширвіндт та ін. [54-76]. В радянську добу російська дореволюційна система виконання кримінальних покарань, як і західноєвропейська, піддавались нещадній критиці. Перед дослідниками радянського періоду стояло завдання – показати жорстокість царської тюрми, її каральну сутність, підкреслити експлуатаційний характер імперської держави.

Праця М. М. Гернета «Історія царської тюрми» [54-58] і донині вважається найфундаментальнішою роботою з історії розвитку тюремної системи Російської імперії, але ця обставина ні в якому випадку не скасовує

факту помітного впливу радянської ідеології на її зміст. Оцінюючи тюремну систему монархічної Росії, автор підкреслює безліч негативних моментів. Зокрема, він говорить, що «в історії царської тюрми немає, і в принципі не могло бути жодної світлої плями» [54, с. 9], однак погодитись з таким твердженням доволі важко .

М. М. Гернет працював заступником начальника Головного тюремного управління, а тому знав всі аспекти функціонування тюрми зсередини. Саме завдяки цій обставині і з'явилась його робота з проблем психології ув'язнених «В тюрмі. Нариси тюремної психології» [59].

Окремі радянські дослідники А. В. Борисов, Т. У. Воробейкова, А. Б. Дубровін, Р. С. Мулукаєв та ін. [66-68, 77-78] присвятили свої праці історії дореволюційного тюремного відомства.

У 1960–80-х рр. побачили світ праці таких авторів, як З. А. Астеміров, Т. У. Воробейкова, В. Н. Дворянов, М. П. Єрошкін, С. В. Кодан, С. І. Кузьмін, Р. С. Мулукаєв, В. О. Рогов, В. О. Шелкопляс [78-85] та ін. Вони цілком або частково присвячені імперській тюремній системі. Тоді, навіть, було створено декілька центрів вивчення пенітенціарної системи: у Москві, Києві, Харкові, Саратові, Новосибірську, Іркутську та Краснодарі.

В описуваний період вчені, переважно, досліджували загальні закономірності розвитку тюремної системи Росії, проте детально описували перебування політв'язнів у царській пенітенціарній системі. Більшою мірою, вони присвячували свої дослідження процесу виконання покарань, а тему управління місцями позбавлення волі до 1917 року залишали без уваги.

В радянську добу над дослідженням історії пенітенціарної системи Росії працювали і юристи, такі як С. Л. Гайдук, В. С. Галіакбарова, О. О. Плотніков [86-88] та ін. Зокрема, гідний внесок у вивчення історії тюремних установ Російської імперії зробили С. Л. Гайдук та

Ф. Х. Ахмадєєв, які досліджували післяреформене тюремне законодавство і тюремну політику держави. Проте, організаційно-управлінські та кадрові аспекти функціонування пенітенціарної системи ними майже не висвітлювались.

Радянські дослідження тюрем Російської імперії склали солідну наукову базу, на основі якої успішно розвинувся цілий галузевий напрямок з вивчення історії державних органів, що виконували покарання у вигляді позбавлення волі. Проте, більшість вчених все одно притримувались однобічного підходу у питанні оцінки функціонування тюрми в Російській імперії.

Варто зазначити, що одним із перших українських вчених, який здійснив ґрунтовне дослідження усіх елементів карального апарату російського самодержавства в Україні на зламі XIX – XX століть, став О. Н. Ярмиш. Його докторська дисертація «Каральний апарат самодержавства в Україні: 1895 – 1917 рр.» [98] була захищена у 1991 році. Предметом дослідження вченого стала сукупність державних органів, які виконували функцію політичної охорони ладу, що існував у формі безпосереднього примусу. У своїй роботі автор охарактеризував місцевий адміністративно-поліцейський апарат, політичну поліцію та політичну юстицію, прокуратуру, збройні сили та тюремний апарат. Дослідження О.Н. Ярмиша відіграло помітну позитивну роль у розширенні історико-правових знань у питанні функціонування державних установ царату в Україні.

З розпадом СРСР починається так званий пострадянський період історіографічних досліджень пенітенціарної проблеми. У той час були видані роботи, де пенітенціарна система імперської держави розглядалась з більш об'єктивних позицій, чому в значній мірі сприяла відкритість джерел (насамперед архівних), які раніше були недоступними для науковців. Багато в чому успіх досліджень пострадянського періоду обумовлювався загальним

рухом Російської Федерації по шляху радикальних економічних, політичних та соціальних реформ, що неминуче змушувало учасників цього процесу звертатися до історичного досвіду минулого в пошуках відповідей на хвилюючі питання сьогодення.

Так, глибокий науковий інтерес до вказаної проблеми спостерігається у Л. І. Беляєвої, О. В. Борисова, О. М. Бортнікової, М. Г. Дєткова, А. М. Зорікова, С. В. Кодана, О. Г. Колба, С. В. Колосок, О. Г. Лісіна, О. П. Неалова, В. М. Пальченкової, М. І. Петренка, А. П. Печнікова, Л. П. Рассказова, В. О. Рогова, О. О. Симатова, Є. О. Скрипільова, О. С. Смикаліна, О. В. Сокальської, І. В. Упорова, І. Б. Усенка, Д. В. Ягунова, І. С. Яковець, М. М. Яцишина, О. Н. Ярмиша [89-123] та ін.

Зокрема, І. В. Упоров у своїй монографічній праці «Пенітенціарна політика Росії в XVIII-XX ст.» [1], проводить історико-правовий аналіз формування та реалізації в Росії пенітенціарної політики, використовуючи факти, документи, мемуари та інші джерела. Автор дає оцінку тенденціям розвитку пенітенціарної політики та виокремлює своє бачення щодо функціонування місць позбавлення волі в Російській імперії.

Російський вчений, проф. М. Г. Дєтков у монографічному дослідженні «Тюрми, табори та колонії Росії» [91], використовуючи широку базу архівних матеріалів, праці вітчизняних та зарубіжних авторів, правозастосовчу практику, розглядає еволюцію розвитку системи кримінальних покарань. Ця робота цікава і з позиції оспорення сучасним російським вченим тверджень «т. зв.» дворянських істориків С. М. Соловійова, Н. М. Каразіна тощо.

За роки незалежності українські правознавці також неодноразово торкалися заданої проблематики. На наш погляд, варто виділити праці К. А. Автюкова та Н. В. Романова [127]; О. І. Богатирьової [136]; Н. Г. Калашник [128]; Н. В. Коваленко [126]; М. І. Мельника [130]; О. Б. Пташинського [131]; В. Н. Прусса [133]; І. І. Рєзніка [124];

В. В. Россіхіна [129]; В. Г. Саєнко [134] та Д. В. Ягунова [125; 132; 135].

Особливої уваги заслуговують захищені в роки незалежності України дисертації: В. В. Россіхіна «Пенітенціарна система Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній)» [2]; О. П. Неалова «Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній)» [3]; О. Б. Пташинського «Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні» [137]; Д. В. Ягунова «Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених» [138]; О. Г. Бондарука «Кадрове забезпечення діяльності пенітенціарної системи в Україні: адміністративно-правовий аспект» [139]; В. Г. Хирного «Організація та засади управління пенітенціарною системою України» [140]; В. М. Пальченкової «Витоки та еволюція громадського контролю за пенітенціарною системою України» (ІХ – початок ХХІ ст.) [141]; О. М. Григор'єва «Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній)» [142], Г. Ю. Сібілевої «Правові засади діяльності в'язниць в Таврійській губернії (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття)» [143].

Цікавою є монографія проф. Яцишина М. М. «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України», що побачила світ у 2010 році. У ній автор провів комплексний аналіз становлення та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої політики від найдавніших часів (Давньоруська держава) і до поч. ХХІ ст., що дало можливість виявити умови, в яких вона формувалась та з'ясувати характер внеску українського народу в еволюцію пенітенціарної та кримінально-виконавчої системи як важливого структурного елементу правової системи України.

Серед російських юристів та істориків варто виділити дисертаційні дослідження Ю. Ф. Соцкого «Правове регулювання виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі в дореволюційній Росії» [144]; С. М. Ушакова «Організаційно-правове забезпечення системи виконання покарань Росії: 1862-1917 рр.» [145]; О. М. Фумм «Правове регулювання виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі в Російській імперії: к. XVIII – 70-ті рр. XX ст.» [4]; Л. Ф. Пертлі «Правове регулювання умов утримання в'язнів в Російській імперії» [146]; Н. І. Галкіної «Інститут тюремного піклування в Російській імперії та його особливості на Кубані» [147]; С. П. Яковлева «Організаційно-правові форми використання праці осіб, засуджених до позбавлення волі в дореволюційній Росії: XVII – поч. XX ст.» [148]; М. В. Славінського «Становлення та розвиток інституту тюремних інспекцій Російської імперії та його специфіка на Кубані» [149]; М. І. Петренка «Організаційно-правові основи виконання покарань за кримінальні злочини у місцях ув'язнення Росії в пореформений період 1864-1917 рр.» [150]; Л. С. Алад'їної «Кримінально-виконавча політика Російської держави у другій половині XVII ст. – першій половині XIX ст.» [151]; Д. П. Остапенко «Система пенітенціарних установ в Росії в XIX – на поч. XX століття: історико-правовий аспект» [152]; К. К. Корабліна «Пенітенціарна система Росії: формування та механізми функціонування тюремного відомства на території Далекого Сходу у II пол. XIX – на поч. XX ст.: історико-правовий аспект» [153]; А. П. Печнікова «Головне тюремне управління Російської держави 1879–1917 рр.» [154]; О. О. Чеснокова «Пенітенціарна система в механізмі Російської держави: історико-теоретичний аспект» [155]; М. В. Осіпова «Тюремна реформа 1879 року та її реалізація в Оренбурзькій губернії» [156] та О. М. Єрмолаєвої «Нормативне закріплення та організаційне забезпечення

правового становища засуджених до позбавлення волі в Росії: XIX – поч. XX ст.» [157].

Беручи до уваги величезний масив існуючих досліджень з питань історичного розвитку та правового забезпечення діяльності державних установ і органів, які виконують кримінальні покарання, варто розуміти, що деякі історичні явища та проблеми, пов'язані з організаційно-правовою регламентацією діяльності пенітенціарних органів, функціонуванням тюремного відомства на окремих територіях Російської імперії, застосуванням заходів з удосконалення форм державного управління місцями ув'язнення, використанням позитивного досвіду реформування найважливіших ланок карального механізму, все ж таки, потребують подальших досліджень та максимальної наукової популяризації.

Завершуючи огляд історіографічного матеріалу, ми з приємністю констатуємо той факт, що зусиллями декількох поколінь науковців було всебічно досліджено майже всі основні питання діяльності місць позбавлення волі. Однак, поряд з цим, організація та діяльність органів управління тюрем на регіональному рівні, зокрема і на території Волинської губернії, достатнього висвітлення так і не отримала, що, між іншим, і спонукало авторів до наукового пошуку.

1.2. Джерельна база дослідження

Всі опубліковані і використані нами джерела ми розподілили на чотири основні групи.

До першої групи джерел був віднесений весь нормативно-правовий матеріал, який регламентував устрій та організацію діяльності пенітенціарної системи. Відтак, базовими носіями нормативно-правової інформації для нас стали Повне зібрання законів Російської імперії та Звід законів Російської імперії.

Проте, серед загального масиву нормативних актів ми окремо виділяємо законодавчі і підзаконні акти та директивні рішення органів державної влади у пенітенціарній сфері. Зокрема, джерелознавчий інтерес для нас становлять і перші офіційні матеріали спеціальної комісії з перевірки тюремного господарства на окремих територіях Російської імперії, опубліковані в 1865 році. У подальшому спеціально створені комісії регулярно формували звіти про свою діяльність, які теж не можна не зараховувати до джерельної спадщини, адже матеріали, котрі у них містяться, дозволяють здійснювати аналіз найбільш проблемних питань державної політики Російської імперії того часу. Такі джерела, за великим рахунком, мають провідне значення для дослідження в цілому.

Слід зауважити, що перше законодавче унормування інституту покарання у вигляді позбавлення волі (тобто, тюремного ув'язнення), було здійснено іще в Судебнику 1550 р., але перше спеціальне й офіційне видання правових актів, що мали відношення до цієї системи, відбулося лише в XIX ст. і пов'язується воно зі Зводом законів Російської імперії 1832 р., де в XIV томі був поміщений Звід установлень і статутів про утримуваних під вартою (в імперський період законодавчі акти публікувалися, насамперед, у Зводі законів). Та окрім спеціальних тематичних видань законодавчих актів, велике значення мали відомчі збірники, які містили різного роду положення, циркуляри, інструкції, котрі деталізували процес виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі.

Другу групу опублікованих джерел становлять документи офіційного діловодства: офіційні записки, звіти, довідки, огляди діяльності, матеріали роботи різних підготовчих комісій, матеріали конкретних кримінальних справ тощо.

Окрім того, до другої групи джерел ми відносимо статистичні і довідкові матеріали, але, насамперед, матеріали загальної статистики, оскільки процес формування пенітенціарної звітності проходив дуже

складно. Окремі фрагментарні статистичні матеріали про стан місць позбавлення волі й осіб, які утримуються у них, стали публікувати лише з 1874 року. І саме ця обставина, між іншим, і пояснює той факт, що у багатьох наукових працях, які наводять систематизовані статистичні дані, залишається чимало суперечностей, тому продовження подібних досліджень видається нам доволі перспективним напрямком наукового пошуку. Проте, незважаючи на певні недоліки, звернення до статистичних і пов'язаних з ними довідкових видань, які містять комплекс матеріалів, що характеризують різні сторони функціонування пенітенціарної системи, є необхідною умовою в ході дослідження проблемних аспектів всієї системи [2, с. 38].

Третя група джерел – це мемуарна література, що складається зі спогадів засуджених, працівників системи виконання покарань, громадських та державних діячів, суддів та прокурорів. До цієї групи джерел В. В. Россіхін, навіть, відносить твір Ф. М. Достоевського «Записки з мертвого будинку», в якому відтворено побут і психологію арештантів [3]. Але у контексті сказаного вище ми цілком згодні з думкою І. В. Упорова, який справедливо говорить про те, що для дослідження нашої проблематики спогади і мемуари, а також літературні надбання не повинні абсолютизуватися за своїм значенням, однак у зіставленні з офіційними документами вони дійсно дозволяють об'єктивніше оцінювати сутність та правову природу тогочасної системи виконання покарань [1].

Четверту групу джерел утворює періодична преса та публіцистична література, зокрема «Тюремний вісник» та газета «Волинські губернські відомості».

«Тюремний вісник» – це щомісячний відомчий журнал (для внутрішнього користування), який видавався Головним тюремним управлінням з 1893 по 1917 рік. Однак завдяки високому професіоналізму авторів статей, розмаїттю тематики та глибині висвітлення проблем журнал вийшов далеко за межі внутрішньовідомчих видань і став

джерелом інформації не тільки для теоретиків права Російської імперії, але й для сучасних дослідників.

Номери журналу тематично поділялись на два розділи: «Офіційний відділ» та «Неофіційний відділ». В першому розділі публікувались постанови, відомості про особовий склад, статuti, розпорядження про присвоєння звань, нагород, звільнення і прийом на службу. Також тут розміщували звіти про діяльність благодійних тюремних товариств і перелік осіб, що жертвували кошти на потреби ув'язнених.

Натомість, неофіційний розділ був присвячений всім іншим питанням, які стосувалися тюремної служби. Тут публікувались практичні роз'яснення офіційних документів, дослідження вчених і спеціалістів. Їхні роботи, переважно, присвячені вивченню психології злочинів та висвітленню історії становлення пенітенціарної системи в Росії. Вони пропонували нові ідеї для проведення тюремної реформи, захисту прав ув'язнених, покращення медичного обслуговування, умов перебування в місцях виконання покарань та морального виховання неповнолітніх.

Примітно, що обидва розділи видання були тематично пов'язані між собою. На сторінках цього журналу ми знаходимо відомості і про функціонуванням тюрем у Волинській губернії. До слова, в Державному архіві Волинської області під шифром 34 Т. 98 зберігаються всі дванадцять номерів журналу «Тюремний вісник» за 1910 рік, що є одним з небагатьох рідкісних випадків.

Вагомим підспір'ям для дослідника є випуск державних губернських газет в Російській імперії, що був ініційований імператором Миколою I ще в червні 1837 року. Це імператорське розпорядження і стало поштовхом для виходу у світ газети «Волинські губернські відомості».

Впродовж другої половини 1837 року у Волинському губернському правлінні була створена спеціальна комісія, яка й опікувалась підготовкою до випуску першого періодичного видання на Волині. Результат її роботи

вважається успішним: перший номер газети вийшов без затримки, 8 січня 1838 року, в суботу, у місті Житомирі. Щоправда, газета виходила до 1917 року з різною періодичністю. Впродовж 1838–1867 років видання було щотижневим, з 1867 року – виходило тричі на тиждень, з 1872 року – двічі, але з 1892 року – знову тричі на тиждень.

Офіційна частина «Волинських губернських відомостей» централізовано доставлялась в усі структурні підрозділи губернського, міських, повітових та волосних правлінь, в судові установи, духовні консисторії та поштові контори. При цьому низку розпоряджень, обов'язкових для виконання чиновниками, друкували на окремих листах, де спеціально залишали місце для внесення відповідних поміток про їх виконання, адже ці аркуші мали бути повернені у вище постановлені державні органи.

Фактично, у такий спосіб було забезпечено регулярну доставку письмових розпоряджень губернських органів влади на місця та налагоджено систему передачі регулярної звітності нижче постановленими посадовими особами органів державного управління.

В другій частині Газети, яку іменували «Додатком», публікувалась інформація неофіційного характеру (про надзвичайні події в губернії, про ринкові ціни, курси золота й срібла, про стан державних та приватних фабрик і заводів, про способи підвищення врожайності сільськогосподарських культур, про ярмарки, стан торгівлі та промислів, метеорологічні спостереження, про знахідки старожитностей, природознавчі й історико-краєзнавчі публікації, приватні оголошення тощо).

Що ж до архівних матеріалів, то вони становлять фактологічну основу нашої роботи. В процесі аналізу історико-правових аспектів функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії як складовій частині Російської імперії, ми опрацювали фонди Центрального

державного історичного архіву України у місті Києві (ЦДІАК України); державного архіву Волинської області у місті Луцьку (ДАВО) та фонди державного архіву Житомирської області у місті Житомирі (ДАЖО).

У ЦДІАК України нами використано матеріали фонду 442 Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, зокрема матеріали описів 1, 32, 34, 51, 52, 54, 55, 57, 64, 65, 66, 69, 71, 74, 79, 82, 83, 84, 99, 100, 109, 111, 147, 148, 151, 152, 153, 155, 160, 181, 532, 533, 534, 537, 539, 540, 543, 544, 622, 623, 624, 631, 639, 642, 701, 770, 789, 804 та інших; фонду 51 Генеральна військова канцелярія, зокрема опису 3; фонду 315 Військовий прокурор Київського військово-окружного суду, зокрема опису 1; фонду 533 Київський військовий губернатор, зокрема опису 3; фонду 1342 Канцелярія Волинського та Подільського військового губернатора; фонду 1099 Помічник начальника Волинського ГЖУ (Губернського жандармського управління); фонду 1335 Волинське губернське жандармське управління тощо.

У Державному архіві Волинської області нами проаналізовано матеріали фонду 456 Начальник Ковельської тюрми, місто Ковель Ковельського повіту Волинської губернії; фонду 480 Ковельський повітовий стряпчий, місто Ковель Ковельського повіту Волинської губернії; фонду 512 Луцький повітовий тюремний комітет, місто Луцьк Луцького повіту Волинської губернії.

Фонд 456 складається з одного опису і п'яти справ про службу тюремних наглядачів Ковельської тюрми – це справи про службу молодших тюремних наглядачів Г. М. Булика, Т. І. Іванельчука, Н. Г. Мазурика, Д. І. Терещука, О. Н. Чуля.

Фонд 480 складається з одного опису, в якому міститься 119 справ. Окрім указів, циркулярів, розпоряджень Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Волинського губернського правління, Волинського

губернського прокурора, Волинської казенної палати, даний фонд включає в себе і рапорти стряпчого про арештованих Ковельської міської тюрми, статистичні відомості про в'язнів, листування Луцького повітового тюремного відділення, формулярні списки стряпчих. Зокрема, у фонді 480 опис 1 справа 58 «Ковельський повітовий стряпчий. Формулярні списки про службу ковельських повітових стряпчих Куровіцького, Тезнера, Бутовича» містяться відомості про осіб, які служили на даних посадах. Хронологічні рамки справи охоплюють період з 06.03.1853 року по 13.07.1859 рік.

У фонді 480 знаходимо також справи, в яких підшиті документи ковельського повітового стряпчого, в яких вміщено інформацію про арештантів Ковельської міської тюрми, зокрема:

- Справа 32 містить відомості, рапорти стряпчого про стан в Ковельській міській тюрмі з 20 січня 1847 року по 1 грудня 1847 року на 90 аркушах;
- Справа 41 охоплює період з 1 лютого 1849 року по 2 січня 1850 року на 19 аркушах і включає в себе статистичні звіти про арештантів, які знаходяться в Ковельській міській тюрмі;
- Справа 44 містить статистичні звіти про в'язнів, які знаходяться в Ковельській міській тюрмі більше року за період з 2 лютого 1850 року по 2 січня 1851 року на 35 аркушах;
- Справа 50 включає в себе відомості про арештантів, які знаходяться в Ковельській міській тюрмі більше року за період 1 лютого по 4 грудня 1851 року;
- Справа 57 містить рапорти про арештантів, утримуваних в Ковельській тюрмі з 1 лютого 1853 року по 2 січня 1854 року на 12 аркушах;
- Справа 63 включає в себе відомості про кількість утримуваних в Ковельській тюрмі арештантів в період з 2 лютого 1855 року по 20 лютого 1855 року;

- Справа 71 – відомості про кількість арештантів, утримуваних в Ковельській міській тюрмі з 1 лютого 1857 року по 20 лютого 1857 року на 16 аркушах;
- Справа 93 – відомості про арештантів, що утримуються в Ковельській міській тюрмі більше року з 1 жовтня 1862 по 5 жовтня 1862 року на 50 аркушах.

Отже, з документів фонду 480 за 1828–1868 роки ми отримуємо інформацію про функціонування тюремної системи у Волинській губернії. У справах фонду знаходимо біографічні відомості повітових стряпчих, звіти по злочинцях, які знаходилися під вартою, списки арештованих, що утримувалися в Ковельській повітій тюрмі, їхній соціальний склад, коли і за які злочини вони були арештовані, в якому стані перебували їхні справи. Крім того, у справах фонду міститься переписка губернського прокурора з повітовими стряпчими про необхідність вдосконалення обліку в'язнів.

Документальні матеріали Луцького повітового тюремного Комітету знаходяться у Фонді 512. Даний Фонд містить розпорядження губернського тюремного комітету про режими роботи посадових осіб тюрми за період від 30 квітня 1866 по 3 січня 1871 року та складається з одного опису і містить одну справу на 46 аркушах. У матеріалах Фонду знаходимо переписку Віце-президента Волинського губернського комітету Товариства піклувального з Луцьким повітовим тюремним відділенням. Варто зазначити, що документальні матеріали Луцького повітового тюремного Комітету, які знаходяться у Фонді 512, свідчать про намагання тюремного керівництва удосконалити роботу тюремної варти, а саме, замінити внутрішні військові пости на вільнонайманих наглядачів, не залучати до зовнішніх виправних робіт поодиноких арештантів, слідкувати за сумлінним виконанням посадових обов'язків тюремними наглядачами.

У Державному архіві Житомирської області ми послуговувалися матеріалами фонду 67 Волинське губернське правління, зокрема описами 1, що містить 753 справи за 1840–1918 роки, та описом 2 за 1833–1919 роки, матеріалами фонду 541 Волинська тюремна інспекція, а також матеріалами фонду 70 Канцелярія Волинського губернатора.

На наш погляд, сукупність всіх вище перерахованих джерел та наявний історіографічний матеріал є достатньою документальною основою для здійснення монографічної роботи з обумовленої проблематики.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

2.1. Позбавлення волі як вид кримінального покарання у дореформений період (кінець XVIII ст. – 70-ті роки XIX ст.)

Тюремні установи в Росії історично становили собою найважливішу ланку карального механізму держави. На їх розвиток вагомий вплив здійснювали не тільки економічні, політичні та релігійні чинники, але й звичаї та традиції окремих народів, що перебували в імперському підданстві.

Тюремне ув'язнення, як спосіб покарання винних осіб, з'явилося досить рано. Уже в період Київської Русі існувало ув'язнення в залізо, як більш легший вид покарання, та ув'язнення в поруб, яму чи клітку – як більш суворий. Окрім того, в X–XIII ст. на Русі до злочинців застосовували запобіжний захід у вигляді ув'язнення в льох [42, с. 314].

М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що так звані підземні тюрми облаштовувались у підвалах фортечних башт (веж), тому і їхнє німецьке найменування «Turm» трансформувалось в російську «тюрму» [158, с. 331]. Цієї ж версії походження терміну «тюрма» дотримувався І. Я. Фойницький [42, с. 307].

Разом із тим, термін «пенітенціарія» (від лат. *penitentia* – каяття) має більш ширше смислове наповнення. Ним позначають різні за своїм характером та порядком відбування покарання місця позбавлення волі, а саме: тюрми, реформаторії, виправні заклади для неповнолітніх та інші подібні установи. Стверджуємо, що в юридичній науці XIX століття

поняття «тюрма» та «пенітенціарія» часто змішувались та ототожнювались, що призвело до розмивання тогочасного понятійного апарату [4, с. 19].

В систематизованих нормативних актах Московської держави чітко та однозначне тлумачення поняття «покарання у вигляді позбавлення волі» (як реакції держави на скоєння суспільно небезпечного діяння) вперше було запроваджено в Судебнику Івана IV (1550 року) [185]. Проте його укладачі передбачили позбавлення волі не тільки за опозиційну діяльність (проти царя), але, в першу чергу, за суто кримінальні діяння, зокрема, розбої, що в окремих областях держави набули тоді загрозливих масштабів і на які царський апарат примусу уже не міг не реагувати. Відтак у державі починає дуже швидко зростати потреба у нових місцях ув'язнення, адже вони тепер починають використовуватись не тільки як установи, покликані забезпечити виконання покарання, але й як місця для утримання підслідних та підсудних осіб. Таким чином, тюремне ув'язнення поступово трансформується в окремий вид покарання, а сам факт його існування знаходить своє відображення у відповідних нормативних актах.

Як самостійний вид кримінального покарання, тюремне ув'язнення виникає лише на певному етапі суспільного розвитку, коли загальний рівень економічного достатку в країні дозволяє державній казні не тільки облаштовувати спеціальні приміщення для утримування злочинців, але й забезпечувати їх мінімальним набором життєвих благ.

Якщо в середині XVI ст. економічний поступ суспільства тільки створив реальні можливості для появи в арсеналі кримінальної репресії тюремного ув'язнення, то постійно існуюча потреба у зміцненні самодержавної влади з часом неймовірно пришвидшила запровадження на практиці цього нового виду кримінального покарання [148, с. 15]. Але, оскільки це був перший досвід унормування покарання у вигляді позбавлення волі, то врегульовано воно було лише поверхнево. В

Судебнику нараховувалось всього лише 100 статей, а даний вид кримінального покарання зустрічається в ньому аж 21 раз, що говорить про його розповсюдженість [4, с. 25]. Однак, таке покарання виражалось формулою «вкинути в тюрму» без чітких вказівок на терміни позбавлення волі [1, с. 89]. І якщо в більшості статей термін «ув'язнення» зовсім не згадувався (статті 4, 6-10, 13 та ін.), то в деяких інших нормах законодавець все ж таки передбачив певну регламентацію тривалості ув'язнення («до смерті», «до указу царя», «поки не знайдеться поручитель» – стаття 14 та ін.).

Хоча сам термін «позбавлення волі» у Судебнику, як правило, був відсутній, або ж регламентувався досить розмито, однак уже на даному етапі розвитку суспільних відносин стали помітні наміри законодавця до обмеження тривалості строків тюремного ув'язнення [4, с. 26]. Разом із тим, Судебник не надає нам інформації ні щодо розташування в'язниць (для відбування покарання у вигляді позбавлення волі), ні щодо органів чи посадових осіб, які ними управляли, ні щодо витрат державної скарбниці на їхнє утримання.

Що ж стосується режимних приписів, котрі регламентували виконання покарання у вигляді позбавлення волі в XVI ст., то відповідні офіційні документи того періоду про них, практично, нічого не згадують. Така інформація міститься лише в окремих фрагментарних повідомленнях. Узагальнюючи їх, відомий російський вчений І. Я. Фойницький відзначав, що в'язниці «були лише мірою фізичного захоплення особи, яку застосовували зазвичай не для покарання, а до покарання. В контексті покарання в'язниця означала болісні тілесні страждання, які супроводжувалися застосуванням кайданів, приковуванням до стіни і відбуванням строку в приміщеннях, непридатних для життя, зокрема, в сирих підвалах, льохах тощо» [148, с. 16].

За просторово-будівельною характеристикою тюрми в той час поділяли на дерев'яні, земляні та кам'яні.

Дерев'яні тюрми (остроги) – це невеликий простір, оточений високою стіною – тином, із вертикально поставлених колод та одними воротами. У центрі такої тюрми стояла дерев'яна казарма без внутрішніх перегородок, у якій і спали ув'язнені. Земляні в'язниці представляли собою яму, вириту у звичайному ґрунті, до якої опускали колоди зруба. Зверху над нею облаштовували покрівлю з невеликим вікном, на яку встановлювали ще один зруб. Що ж стосується кам'яних в'язниць, то такі, на думку С. В. Познишева, облаштовували, зазвичай, у підвалах фортечних башт [147, с. 16].

Таким чином, введення нового виду покарання не призвело до створення повноцінної системи виконання покарань [145, с. 15]. Але поява Судебника 1550 року, тим не менше, стала значним кроком вперед на шляху утвердження тюремного ув'язнення як самостійного виду кримінального покарання. Фактично, Судебник Івана IV заклав основи як для подальшого регулювання самого процесу виконання покарань, так і для унормування питань, пов'язаних з використанням праці злочинців [148, с. 16].

Наступним поштовхом у розвитку правової думки в Московській державі стало масове народне повстання 1648 року. За його наслідками Земський Собор (у 1649 році) прийняв Соборне Уложення [186], яке становило собою не простий збірник правил, якими регламентувались тільки окремі сфери суспільних відносин (із доволі нечіткими санкціями за злочини), а досить об'ємний систематизований нормативний документ [144, с. 18]. І саме з моменту його запровадження в дію інститут позбавлення волі у формі тюремного ув'язнення отримує сталий правовий характер, з обов'язковим визначенням конкретних часових рамок тюремного ув'язнення [1, с. 92].

На відміну від попереднього історичного періоду, Соборне Уложення започатковує чітку регламентацію норм, пов'язаних з будівництвом та утриманням тюрем; організацією безпосереднього контролю за тюремним режимом (який тепер покладался на тюремних сторожів) та застосуванням покарання у вигляді позбавлення волі. Таким чином, відбувається остаточне законодавче оформлення процесу централізації системи управління місцями позбавлення волі. З цього ж часу, позбавлення волі як вид кримінального покарання міцно стверджується в пенітенціарній практиці російського самодержавства.

З початку XVIII століття історія Московської держави, а за тим і Росії, характеризується кардинальними змінами в суспільному та економічному житті країни. Бурхлива реформаторська діяльність царя Петра I зачепила і сферу адміністративних та кримінально-правових правовідносин. Саме під його безпосереднім керівництвом готувались Табель про ранги [187], Указ про єдиноуспадкування [188], Військові артикули [189] та ряд інших. Водночас, попри перетворення у сфері кримінального законодавства, покарання і надалі залишалось формою залякування, а не перевиховання.

Від попередніх історичних періодів час правління Петра I відрізняється так званім «указним правом», коли окремі сфери суспільного життя (а з ними і відносини кримінально-виконавчого характеру) регулювались, виключно, імператорськими указами.

До вказаної категорії нормативно-правових актів відносяться і Військові артикули, щоправда у них не були регламентовані строки позбавлення волі, які, як правило, встановлювались на нетривалий період часу. Проте, як і раніше, основним видом покарання залишалась смертна кара, застосування якої як самостійного виду покарання передбачав 101 з 209 артикулів.

Загалом же, Військові артикули відрізнялись від Соборного Уложення тим, що вони абсолютно не зачіпали таких проблем кримінально-виконавчого характеру, як порядок та умови відбування покарання, управління місцями позбавлення волі, організація побуту ув'язнених та відбування ними арештантських робіт [4, с. 34-36]. В той же час Військовими артикулами, окрім тюремного ув'язнення, запроваджувався новий вид покарання – заслання на каторжні роботи, чого не передбачали ні Судебник 1550 року, ні Соборне Уложення 1649 року [145, с. 19].

Таким чином, за часів правління Петра I використання арештантської праці набуває масового характеру [4, с. 37].

Фактично, система виконання покарань у першій чверті XVIII століття так і не була остаточно структурована, а тюремне ув'язнення, як вид кримінального покарання, так і не отримало широкого застосування, що обумовлювалось тогочасною кримінальною політикою держави, спрямованою на посилення ролі каторжних робіт.

На думку І. В. Упорова, найбільше уваги для вирішення проблем у сфері кримінально-виконавчої політики Російської імперії у XVIII столітті приділила імператриця Катерина II [1]. В проекті її Закону про влаштування тюрем передбачалось і вдосконалення системи тюремних закладів, і гуманізація умов відбування покарання, і визначення правового статусу адміністрацій в'язниць. Ці та інші ідеї набагато випереджали свій час і виявились надто далекими від реальних можливостей Російської імперії, а тому і були втілені у життя лише через сто років.

Характеризуючи тюрму першої половини XVIII ст., Р. С. Мулукаєв зробив короткий та вичерпний висновок, з яким не можна не погодитися: «Тюрма в Російській державі була типовою феодалською тюрмою. Вона прирікала людину, що туди потрапила, на неминучу повільну смерть» [66, с. 13].

У 1775 році (в часи правління Катерини II) були прийняті Установи для управління губерній, якими вперше врегульовувались питання управління місцями позбавлення волі на регіональному рівні. Відповідно до їхніх положень, система виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, поповнилась новим покаранням у вигляді позбавлення волі в робочих та гамівних будинках (за злочини майнового характеру) [145, с. 19]. Метою такого покарання було перевиховання та виправлення осіб, які туди ув'язнювались. Однак, на практиці бажаних результатів це нововведення не дало, адже адміністрації таких виправних установ абсолютно не рахувались з інтересами арештантів, нещадно експлуатуючи їхню працю [4, с. 42].

У XVIII столітті в Російській імперії так і не було прийнято єдиного нормативного акту, який би чітко регулював підстави для призначення покарань у вигляді позбавлення волі та регламентував умови їх виконання. Разом із тим, наприкінці століття жорстокі тілесні покарання (такі, як смертна кара та екзикуція), передбачені Соборним Уложенням 1649 року та Військовими артикулами 1715 року, все частіше починають замінюватись засланням на каторжні роботи [251, с. 122]. При цьому, держава активно використовує арештантів для вирішення своїх невідкладних стратегічних завдань, як то: колонізація віддалених територій, будівництво нових промислових об'єктів, добування корисних копалин.

На початку XIX ст., перебуваючи під впливом різних ліберальних доктрин, імператор Олександр I та його оточення з числа представників передової та найбільш освіченої частини російського суспільства започатковують реформу державного апарату. Їхнім завданням була не стільки структурна модернізація системи управління, скільки можливість створення інструменту для проведення суттєвого коригування всієї державно-правової політики [60, с. 21].

Так, на підставі Маніфесту від 8 вересня 1802 р., в Російській імперії створюються перші вісім міністерств, серед яких і Міністерство внутрішніх справ. До його відання початково були віднесені і Прикази громадського піклування. Проте, Маніфестом від 25 липня 1810 року (Про розподіл державних справ на особливі управління) в системі Кабінету міністрів утворено Міністерство поліції, яке на певний період часу стало центральним керівним органом управління місцями позбавлення волі. Однак, на підставі імператорського указу від 4 листопада 1819 року, його знову приєднали до Міністерства внутрішніх справ [2, с. 58]. Та не зважаючи на всі ці зміни в структурі державного управління, акцент в пенітенціарній політиці самодержавства на початку XIX століття, як і раніше, робився на максимальне використання в інтересах держави такої форми кримінального покарання, як заслання.

В Російській імперії, традиційно, було два способи ізоляції злочинців: ув'язнення і заслання. Тюремне ув'язнення тоді розглядалось лише як додаткове (до основного виду) покарання. Наприклад, до смертної кари, до позбавлення честі, до покарань, що спричиняли каліцтво, до таврування тощо. Підтвердженням цьому є той факт, що саме заслання (як на каторжні роботи, так і на поселення) приділяється найбільша увага з-поміж усіх видів покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Уряд прагнув спростити і прискорити вирішення всіх організаційних та матеріально-побутових питань, пов'язаних з поселенням злочинців у місцях відбування покарання. Все це регламентувалось Положенням про поселення в Сибіру 1806 року.

В цілому, за висловом Г. С. Фельдштейна, перша чверть XIX століття стала епохою корінних перетворень в російському засланні [1, с. 151-153]. І тут, на нашу думку, мова йде, в першу чергу, про те, що заслання отримало чітке і завершене правове регулювання. В «Уложенні про покарання» воно вважалось однією з основних мір покарання за кримінальні та політичні злочини [161, с. 2-3].

Важливою віхою на шляху розвитку тюремної системи та пенітенціарної політики Російської імперії стало створення, за вказівкою Олександра І, Товариства піклувального про тюрми, котре мало опікуватись як поліпшенням морального і фізичного стану арештантів, так і вдосконаленням місць ув'язнення [162]. Товариство виникло під впливом ідей філантропа Вальтера Венінга, члена Лондонського товариства покращення тюремного порядку.

Після прийому в Олександра І, Венінг заручився його підтримкою у питанні перетворення тюремної справи і був допущений до огляду місць позбавлення волі. Саме його доповідь стала базовим документом для написання Правил діяльності Товариства. У зв'язку із цим М. М. Гернет зауважив, що діяльність Товариства піклувального про тюрми сформувала новий напрям у тюремній політиці Російської імперії, пов'язаний зі спробами вдосконалення тюремної системи зусиллями громадських благодійних організацій [1, с. 159-160].

Фактично, Товариство діяло під безпосереднім керівництвом Олександра І, який не тільки проводив відбір його членів [163, с. 13], але й сам особисто, 19 липня 1819 року, затвердив Правила Товариства піклувального про тюрми, які тричі власноручно виправляв [1, с. 21-22]. У них він визначив наступний перелік засобів виправлення: 1) постійний нагляд за ув'язненими; 2) розміщення їх за видом злочинів і звинувачень; 3) виховання арештантів згідно з правилами християнського благочестя і доброї моральності; 4) занятість їх пристойними вправами; 5) запроторення тих, що провинилися або буянили, у відокремлене приміщення [1, с. 159]. Таким чином, Правила, на наш погляд, можуть бути розцінені, як перший юридичний документ, де у відповідності з провідними здобутками пенітенціарної думки того часу визначені і комплексно регламентовані наступні питання: мета покарання, засоби

виправлення ув'язнених та основні режимні вимоги до їх перебування у місцях позбавлення волі.

Спочатку Товариство опікувалось, виключно, питаннями морального і етичного перевиховання ув'язнених, проте незабаром воно сконцентрувало свою увагу і на господарських проблемах тюремної частини [2, с. 60]. Зі смертю Олександра I, в 1825 році, діяльність Товариства поволі почала згасати, відтак, 26 серпня 1855 р. його зарахували до системи МВС, а обов'язки президента Товариства поклали на міністра внутрішніх справ.

На думку М. М. Гернета, саме з першої чверті XIX століття починається справжня історія тюремного законодавства Російської держави, адже до того часу законодавчі акти про позбавлення волі носили явно випадковий характер, а сам законодавець дуже мало звертав уваги на тюремну справу [55, с. 36].

В розвиток законодавчої ініціативи, у 1831 році були прийняті пропозиції міністра внутрішніх справ про введення в дію Тюремної інструкції, яка регламентувала порядок виконання покарань у вигляді позбавлення волі. Першим систематизованим законодавчим актом у цій сфері став Звід установлень і статутів 1832 року (зі змінами та доповненнями 1842 р.). Він розвивав і деталізував положення Тюремної інструкції [165, с. 19]. Зокрема, у ньому з'являються норми, які чітко відображають мету позбавлення волі: забезпечення суспільної безпеки та моральне виправлення злочинців. Тобто, в тюремній практиці першої половини XIX ст. політика залякування, характерна для XVII–XVIII ст., поступово замінюється стратегією держави на виправлення злочинних елементів. В той же час, сукупність прийнятих державою рішень створила концептуальну основу для подальшого гуманістичного розвитку пенітенціарної політики в майбутньому, хоча на практиці вона тоді ще мало чим відрізнялась від успадкованої світоглядної традиції попередньої епохи [250, ст. 132].

Систематизація російського законодавства в галузі кримінального права завершилась прийняттям Уложення про покарання кримінальні та виправні

[184], яке було затверджене указом імператора Миколи I від 15 серпня 1845 р. (але вступило в дію воно лише з 1 травня 1846 року). Цей законодавчий акт вважають першим кримінальним кодексом Російської імперії. У такий спосіб, всі попередньо прийняті нормативні акти, що регулювали відносини у сфері виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, були зібрані, переважно, у XV томі Зводу законів Російської імперії [173].

Хоча у першій половині XIX ст. під впливом передової європейської думки в Росії (на державному рівні) і з'являються перші ознаки формування власної пенітенціарної (покаяльної і виправної) ідеології, але реальні спроби втілення на практиці ідей гуманізації кримінального покарання та реформування системи управління тюремним відомством розпочинаються тільки після відміни кріпосного права і проведення судової реформи.

2.2. Правові аспекти виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі у пореформений період

Скасування кріпосного права в Росії, започатковане Маніфестом 19 лютого 1861 року, і запровадження для селян судової відповідальності за карні правопорушення очікувано породило проблему недостатності місць позбавлення волі, для відбування покарання новими арештантами. Тому, у 1862 році Міністерство внутрішніх справ зобов'язало всіх губернаторів надати йому відомості про стан тюремних установ. З отриманих доповідей стало зрозуміло, що місця позбавлення волі в Російській імперії, загалом, знаходяться в найжахливішому стані [56, с. 74].

Діюча система покарань, передбачена Уложенням про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року [184], характеризувалась двома істотними недоліками: великою кількістю видів покарань і становим характером караності [168, с. 102]. Це викликало невдоволення чималого кола осіб і критику зі сторони прогресивної інтелігенції. Тому,

усвідомлюючи нагальну необхідність радикальних перетворень у сфері виконання кримінальних покарань, уряд почав активно вживати заходів, спрямованих на пошук нових форм і методів реалізації кримінального покарання у вигляді позбавлення волі. Основними з них стали: розробка нової системи покарань та пошук нових ефективних способів впливу на злочинців, з метою їх перевиховання [249, с. 257].

Складність і багатоаспектність завдань, які стояли тоді перед державою, незмірно поглиблювалась необхідністю одночасної реалізації урядом інших масштабних реформаторських проектів, що у початковий період суспільних змін унеможливило комплексне проведення тюремної реформи. Тому у ній було виокремлено первинне (найменш витратне) завдання з оновлення кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Його виконання припало на період з 1864 по 1866 роки.

Таким чином, з моменту приходу до влади Олександра II пенітенціарна система перебувала у стані дисонансу між удосконаленим кримінальним законодавством, що визнавало принцип виправлення особи як мету тюремного ув'язнення, і матеріально-технічним та організаційно-управлінським забезпеченням, які так і не були реформовані у відповідності до нових потреб.

Іншою важливою обставиною, яка зумовила необхідність реформування даної сфери, стало відчутне зростання злочинності, яке було викликане загальним процесом соціально-економічної модернізації. Для пенітенціарної системи це означало лише одне – небувале до того переповнення тюрем [156, с. 18], адже відповідно до статистичних даних, у період до 1860 року в місцях позбавлення волі нараховувалось тільки 2 209 приміщень для загального утримування в'язнів та 1 365 одиночних камер, які разом могли вмістити лише 39 тисяч арештантів, тоді як сумарна кількість всіх ув'язнених (на той час) уже становила близько 64 тисяч осіб [56, с. 73].

Хоча створена у 50-х роках XIX ст. особлива комісія і провела детальне обстеження місць позбавлення волі та надала достатньо об'єктивну оцінку

тюремної дійсності, але її наміри з облаштування одиночних тюрем так і не були реалізовані [2, с. 84].

Як зазначав М. В Осипов, в другій половині XIX ст. до активної нормотворчої діяльності у сфері реформування системи виконання покарань були причетні п'ять основних міжвідомчих комісій: 1) 1862 рік – комісія К. І. Палена; 2) 1869 рік – комісія О. Б. Лобанова-Ростовського; 3) 1872 рік – комісія В. О. Соллогуба; 4) 1873 рік – комісія П. О. Зубова; 5) 1877 рік – комісія К. К. Грота.

Все це міжвідомчі комісії, до складу яких входили представники Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Міністерства фінансів та чиновники місцевих органів влади. Спочатку комісії очолювались ставлениками саме тих відомств, які за законом були визначені головуючими у тюремній сфері, але вже починаючи з 1872 р. керівництво перейшло до осіб, які керувались не тільки загальнодержавними, але й вузьковідомчими інтересами. Дана еволюція відображає реальну складність досягнення компромісу у питанні про створення єдиної централізованої системи управління пенітенціарною системою [156, с. 57].

До початку проведення реформи пенітенціарна система не мала чітко зрозумілої вертикалі управління. Це стосується як управління на місцях, яке представляли поліцмейстери, губернські правління, губернатори, будівельні та лікарські комітети, комітети Товариства піклувального про тюрми, так і органів центральної влади, до яких, за законом, з однієї сторони, належало Товариство піклувальне про тюрми, яке здійснювало головне управління місцями позбавлення волі, а з іншого – Міністерство внутрішніх справ та Міністерство юстиції.

Усвідомлюючи існування проблеми, вже з початку 1860-х років уряд ініціює розробку плану щодо її подолання. Відтак, рішенням Державної ради від 12 серпня 1862 року на законодавчому рівні було встановлено,

що управління тюремною системою має бути зосереджене тільки в Міністерстві внутрішніх справ [156, с. 19].

Аналізуючи матеріали Державного архіву Волинської області, Центрального державного історичного архіву у місті Києві, Державного архіву Житомирської області, ми дійшли висновку про наявність значних складностей в організації кадрового забезпечення повітових тюрем. Через вкрай низьке грошове забезпечення всі виконавчі посади, як правило, займали люди некомпетентні та з досить низьким рівнем професійної підготовки. Більшість тюремних службовців не мали ні належної освіти, ні умінь, ні професійних навичок у сфері забезпечення виконання покарань. Саме неготовність багатьох тюремних службовців нижчої ланки професійно виконувати покладені на них обов'язки і є тією причиною, що гальмувала на практиці втілення чималої частини прогресивних законодавчих нововведень.

Поводження з ув'язненими часто залежало не від припису посадової інструкції, а від особистих якостей тюремного виконавця: гарний настрій начальника тюрми або наглядача істотно пом'якшував тюремний режим, і навпаки, погане самопочуття цих осіб посилювало грубість і жорсткість у відношенні до арештантів.

Як ми уже зазначали, одним із важливих адміністративних етапів у процесі здійснення тюремної реформи була діяльність комісії під головуванням графа Палена. Ця Комісія напрацювала певну модель втілення змін, які вона розділила на дві групи, в залежності від можливості їх реалізації на практиці (не чекаючи перегляду Уложення про покарання). Пропозиції віднесені до першої групи, на думку Комісії, не потребували наявності більш досконалого Уложення, адже могли бути втілені в життя і на основі старого кримінального кодексу.

Відомий російський вчений А.П. Печніков говорить, що вони полягали:

1) В організації діяльності короткострокових і довгострокових в'язниць, але з обов'язковою умовою, що особи, засуджені до відбування

покарання в арештантських ротах, відбуватимуть такі терміни саме в цих ротах.

2) В наданні керівникам губерній права, у разі переповнення місць позбавлення волі в одній місцевості, переводити арештантів в інші, менш заповнені тюрми тієї ж губернії.

3) В утримуванні підсудних арештантів, а також тих, хто знаходиться під слідством, ізолювано від інших осіб, в особливих слідчих відділеннях, організація яких передбачалась по всій території.

4) В забезпеченні одиночного утримання підсудних арештантів, а також тих, хто знаходиться під слідством.

5) В роздільному утримуванні арештантів в нічний час, шляхом розведення їх в окремі приміщення. У введенні в тюрмах обов'язкової праці для арештантів у загальних майстернях, за умови дотримання ними режиму мовчання.

6) В установленні такої системи оплати тюремної праці, при якій 50% від загальної суми доходу перераховується уряду, а решта суми, за умови хорошої поведінки ув'язненого, ділиться ще на дві рівні частини, одна з яких відразу видається арештанту на руки, а інша видається йому при виході з тюрми [154, с. 93].

Для осмисленого і фахового впровадження тюремної реформи, з 1862 по 1864 роки губернатори періодично надавали до Комісії відомості про фактичний стан місць позбавлення волі, а також свої пропозиції з їх переоблаштування. Відтак, на основі вказаних повідомлень у 1865 р. були видані Матеріали з питання про перетворення тюремної частини в Росії, у 1866 р. – Записки про перетворення тюремної частини в Росії, а у 1867 р. – Огляд тюремної дійсності і пропозиції з її перетворення. Останній документ (по суті) є стислим узагальненням стану тюрем в Російській імперії, за офіційними даними з місць [2, с. 74]. Це, мабуть, єдиний випадок у XIX ст., коли

громадськість отримала можливість дізнатися, як насправді виглядали тоді місця позбавлення волі [152, с. 131].

Що ж стосується тюрем в українських губерніях Російської імперії, то їхній стан через надзвичайну переповненість і недостатнє фінансування був одним із найбільш гнітючих, про що й свідчать звіти місцевих губернаторів [2, с. 74-75].

В тому ж 1865 році об'єктом дослідження з тюремного перетворення був обраний Московський гамівний будинок. Суть експерименту полягала в розведенні арештантів по одиночних камерах і введення для них двох видів робіт: безкоштовних і за винагороду, з можливістю отримання 1/3 та 2/3 суми від загального заробітку [144, с. 52].

Окрім того, комісія під головуванням графа Палена мала намір провести експеримент з розділення керівництва місцями позбавлення волі на місцеве, внутрішнє та центральне управління. Одночасно зазначалось, що місцеве (губернське) управління місцями позбавлення волі, було б доцільно зосередити в руках губернатора, який би здійснював керівництво тюремною частиною за допомогою губернського правління і свого радника – губернського тюремного інспектора. Внутрішнє ж управління повинно було концентруватись в руках наглядачів, які б, в свою чергу, підпорядковувались губернаторам та прокурорам. Але при цьому питання призначення та звільнення з посади наглядача знаходилося би у виключній компетенції губернатора.

Комісія Палена не обійшла стороною і проблему центрального управління, котре, як і раніше, пропонувалось зосередити в департаменті поліції Міністерства внутрішніх справ. Також Комісією було рекомендовано ввести у цьому департаменті особливі посади чиновників, які б уже були знайомі з тюремною справою, проводили частий огляд тюремних установ та інформували Міністерство про помічені недоліки, але, при цьому, не мали права здійснювати будь-які розпорядчі функції на місцях.

Як уже зазначалось вище, друга група пропозицій Комісії не могла бути реалізована без зміни кримінального уложення, тому вона запропонувала скасувати такий вид покарання, як заслання до Сибіру на поселення та постійне проживання, з заміною його на ув'язнення в центральних тюрмах. З цією метою рекомендувалось переобладнати вказані установи відповідним чином та встановити одиночне ув'язнення для тих короткострокових арештантів, які утримуються за рецидив [154, с. 97].

Ця пропозиція, в першу чергу, пояснюється доволі високим рівнем заселеності територій у багатьох регіонах країни, що різко знижувало каральну сутність заслання. Цілком ймовірно, що така пропозиція була підкріплена і все частішими проханнями сибірських губернаторів направляти до них меншу кількість арештантів, через їх негативний вплив на місцеве населення [1, с. 237].

Висновки та рекомендації комісії під головуванням графа Палена викликали глибокий інтерес як зі сторони Міністерства внутрішніх справ, так і зі сторони громадськості. Більше того, з пропозицій Комісії Міністерство внутрішніх справ нічого не відкинуло, а навпаки – доповнило та деталізувало значну кількість запропонованих положень.

І хоча не всі ідеї Комісії були втілені у життя, але саме на основі її рекомендацій був створений проект Положення про виправні тюрми, котрий ознаменував собою новий етап в розвитку тюремної реформи в Російській імперії. На думку М. М. Гернета: «Цей проект поклав початок великій праці з перегляду тюремного законодавства в Російській імперії» [154, с. 100].

В 1869 році починає діяти комісія під головуванням О. Б. Лобанова-Ростовського, яка займається реформуванням місць ув'язнення в Санкт-Петербурзі. Як і попередня комісія Палена, в основу своєї діяльності вона поклала принцип введення обов'язкових робіт для всіх категорій в'язнів (у загальних майстернях) і одиночну систему відбування покарання для арештантів [144, с. 52]. Хоча діяльність цієї Комісії не була тривалою, а

поставлені перед нею завдання не могли бути реалізовані в стислі часові терміни, однак її робота, все-таки, дала поштовх для виникнення нових уявлень про шляхи вдосконалення існуючої пенітенціарної системи.

Найбільш значні зміни в системі пенітенціарних установ стали відбуватися в останній третині XIX ст., що, власне, й іменується в історико-правовій літературі тюремною реформою. Початок цих змін пов'язується зі створенням у 1872 р. Комісії для складання загального системного проекту про тюремне перетворення під головуванням В. О. Соллогуба. Діяльність цієї Комісії набула загальнодержавного масштабу, оскільки вона була затверджена імператорським указом, а для роботи у ній залучались провідні фахівці та вчені (у 1877 р. Комісію з видозміненою назвою очолив К. К. Грот). Одночасно при Міністерстві внутрішніх справ була створена спеціальна комісія з питання організації каторжних робіт, але вона діяла, виключно, в межах повноважень основної комісії, і великого впливу на хід справ не мала [2, с. 87].

У висновках Комісії під головуванням В. О. Соллогуба було рекомендовано створити і юридично оформити систему засобів пенітенціарно-педагогічного впливу на особистість ув'язненого, включивши до неї тюремну дисципліну (режим), суспільно-корисну працю та морально-релігійне перевиховання ув'язнених.

Особливий інтерес становить класифікація зайнятості арештантів роботами, які за задумом реформаторів повинні були б ділитися на три типи: так звані чорні, сірі та білі роботи. Чорні роботи мали проводитись по 10 годин на добу у внутрішньо-облаштованих місцях позбавлення волі. У випадку, коли ув'язнені виявляли бажання отримати знання та навички для того, аби освоїти якусь професію, термін чорної роботи скорочувався до 6 годин на добу, а інших 4 години арештант повинен був навчатися обраному ремеслу. Саме такий вид роботи і отримав назву сірої роботи. Для осіб, які до ув'язнення мали певні професійні навички, адміністрація місць позбавлення волі підшуковувала відповідні замовлення – це були білі роботи [144, с. 54].

Основним результатом роботи Комісії стало напрацювання проекту Положення про місця ув'язнення цивільного відомства, який складався з 5 розділів: класифікація місць ув'язнення, облаштування місць ув'язнення, порядок утримання, фінансові операції для облаштування і реформування управління місцями ув'язнення.

Загальне знайомство з цим Проектом (в частині управління місцями позбавлення волі) дозволяє зробити висновок про наступність ідей графа В. О. Соллогуба ідеям комісії графа К. Палена, а саме, ідеї про централізацію тюремного відомства [154, с. 104].

Комісія під головуванням графа В. О. Соллогуба сконцентрувала свою увагу виключно на тюремній частині і не торкалась питання так званої ієрархії покарань, яка була тоді занадто громіздкою. На практиці це призводило до злиття і нівелювання значної кількості правових приписів системи виконання покарань, що суперечило як кримінальному закону, так і судовим вирокам. Як зазначає І. В. Упоров, заходів щодо скасування громіздкої системи виконання покарань не проводилось, більш того, в певних випадках дана громіздкість та заплутаність лише посилилась. Комісія не змогла чітко сформулювати мету, завдання і принципи виконання покарання у вигляді позбавлення волі, що дало б поштовх для використання матеріалу при розробці інших пропозицій, в порядку їх розвитку та конкретизації [1, с. 242].

11 червня 1873 року міністр фінансів Рейтерн направив В. О. Соллогубу офіційне повідомлення, в якому йшлося про дозвіл імператора створити особливий комітет для тюремних перетворень під головуванням члена Державної ради П. О. Зубова.

Ретельно вивчивши всі наявні матеріали, члени Комітету встановили, що середня вартість будівництва нових і реконструкції старих тюремних будівель повинна обчислюватися з розрахунку в 600 рублів за кожне арештантське місце. Але з огляду на те, що загальна кількість ув'язнених тоді (в середньому) визначалась у 70 тисяч людей, то загальна сума, необхідна для модернізації

тюремної системи склала б 42 млн. рублів. Через те Комітет констатував, що виділення такої суми для реконструкції тюрем, в якому б стані вони не були, навряд чи посильне для будь-якої держави.

Загалом, щодо питань про порядок введення в дію тюремних перетворень, то Комітет бачив два шляхи реформування пенітенціарної системи: територіальний, який використовувався і при судовій реформі, або за видами місць ув'язнення. Більш доцільним було визнано другий шлях. На думку Комітету, в першу чергу модернізації підлягали виправні в'язниці, а вже потім гамівні будинки та інші місця позбавлення волі. В той же час, негайному реформуванню мали бути піддані каторжні в'язниці [150, с. 49].

Результатом діяльності Комітету під керівництвом графа П. О. Зубова стали підготовлені проекти нормативних актів на основі рекомендацій комісії графа В. О. Соллогуба, а саме: Про місця ув'язнення цивільного відомства, Про заснування тюремного відомства, Про заснування тюремного управління та Про заснування тюремної варти і пересильної частини. У цих проектах було детально описано та регламентовано всі питання центрального та місцевого тюремного управління. Окрім того, у них встановлювались нові принципи організації тюремної варти, правила заслання ув'язнених і правила піклування про осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Одночасно Комітет розробив порядок реалізації цих проектів та розрахував суму коштів, необхідну для їх реалізації.

Проте, розбіжності у поглядах чиновників різних відомств на реформу пенітенціарної системи нікуди не зникли і тому, для систематизації всіх попередніх напрацювань, 28 лютого 1877 року створено комісію Державної Ради, яка за своїм статусом суттєво відрізнялась від попередніх комісій, адже була менш піддана впливу зацікавлених відомств (Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції). До складу нової комісії, яка отримала назву Комісії про тюремне перетворення в імперії, увійшли виключно члени Державної Ради, а очолив її К. К. Грот [150, с. 50].

В розпорядженні Комісії про тюремне перетворення знаходились всі матеріали і документи попередніх тюремних комісій, весь масив фактичних і статистичних даних та весь необхідний для її роботи довідковий матеріал. Хоча комісія Державної Ради і провела вагому роботу з відбору та осмислення матеріалів щодо ефективності виконання покарань та стану місць ув'язнення, однак її підсумкові документи не містили нічого принципово нового, чого б не було в матеріалах комісії В. О. Соллогуба.

Оскільки до призначення на посаду голови Комісії К. К. Грот ніякого безпосереднього відношення до тюремної справи не мав, то у 1878 році він особисто здійснив поїздку європейською частиною Російської імперії, аби сформуванню власний (неупереджений) погляд на проблему реформування тюремної системи. За результатами цієї інспекції він констатував, що загальний стан місць позбавлення волі не може бути прийнятним, адже переважна більшість арештантів відбувають покарання без можливості бути зайнятими на будь-яких роботах. І причини такого стану речей криються як в неналежній професійній підготовці тюремної адміністрації, так і в існуючій ієрархії покарань. Саме тому він і запропонував невідкладно створити Головне тюремне управління.

В кінці листопада 1878 року комісія К. К. Грота подала письмові результати своєї роботи для обговорення на засіданні департаментів Державної Ради. Основна ідея Комісії про заснування Головного тюремного управління і проведення під його безпосереднім керівництвом поетапного реформування тюремної системи була підтримана департаментами, а сама робота Комісії отримала найвищу оцінку.

27 лютого 1879 року імператор затвердив пропозицію Державної Ради про необхідність створення Головного тюремного управління, і вона отримала силу закону.

Після цього постало питання про підбір кандидатури на посаду керівника новоствореного управління. І тут, необхідно визнати, що вибір тоді був

зроблений досить вдало. Ні один з наступних дев'яти начальників Головного тюремного управління не займав цей пост такий тривалий час, як М. М. Галкін-Враскій, який очолював Управління протягом 17 років. Саме з його ім'ям пов'язаний період становлення і зміцнення нового органу тюремного управління [150, с. 58-61].

Після утворення ГТУ, департаменти Державної Ради приступили до обговорення концепції нової системи покарань, яка була сформульована Комісією К. Грота в документі під назвою Про основні положення, що мають служити керівництвом при перетворенні тюремної частини і перегляді Уложення про покарання. Він набув силу закону в грудні 1879 року, але при цьому, не містив жодних конкретних термінів реалізації положень, обумовлених у ньому. Більш того, в Законі наголошувалось на необхідності поступового облаштування нових та реконструкції існуючих місць позбавлення волі. Тобто, з огляду на хронічну недостатність коштів, держава свідомо відтягувала реалізацію проекту з модернізації системи ув'язнення на невизначений період.

За таких умов не могло бути й мови про докорінні перетворення тюремної частини в найкоротші терміни. Наприклад, у 1879 році замість затребуваних 737 000 рублів, Головному тюремному управлінню асигновано лише 177 500 рублів [56, с. 356]. Тобто, в перший рік свого існування ГТУ отримало лише 25% від необхідної йому суми коштів, що і стало головним стримуючим фактором у проведенні реформ в тюремному секторі країни [150, с. 65]. Саме тому М. М. Гернет і називав проект Комісії «мертвонародженим», оскільки не відбулось ніяких докорінних змін в порядку та умовах відбування покарань у вигляді позбавлення волі [1, с. 246].

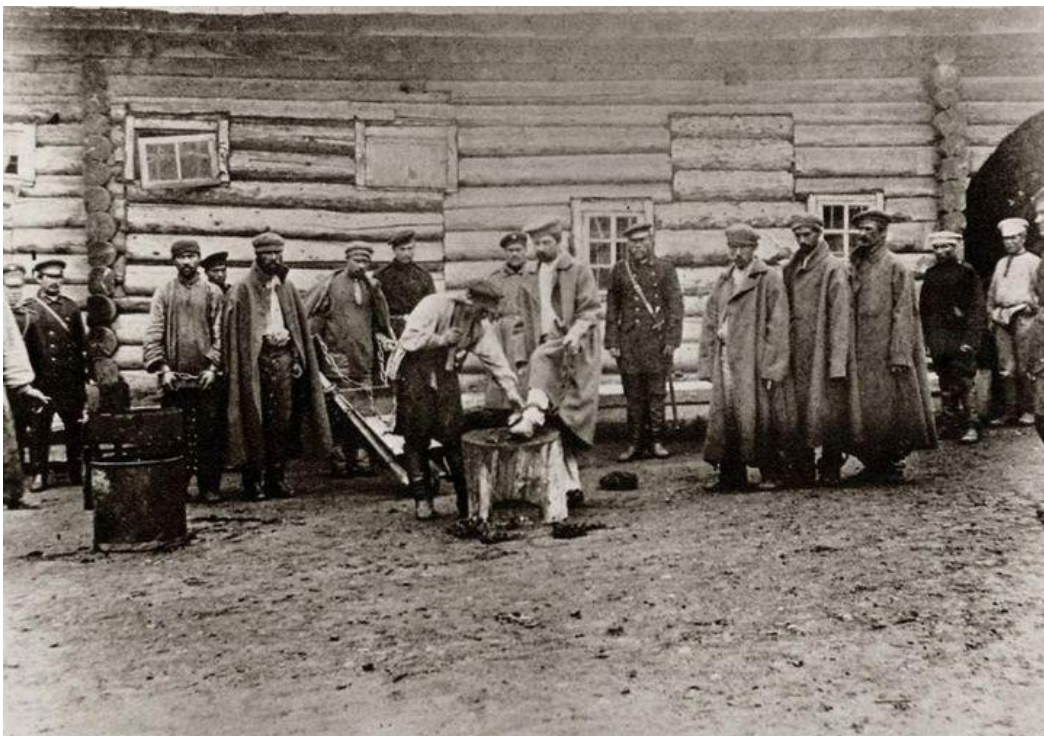
Разом із тим, не можна не погодитися з С. Л. Гайдуком, котрий вважав, що цей документ, все-таки, справив досить вагомий вплив на тюремну політику держави. Перш за все, у ньому була подана доволі реалістична оцінка

фактичного стану справ у місцях позбавлення волі і наочно продемонстрована необхідність їх реформування [86].

Інший вчений, В. А. Фефьолов, охарактеризував його як такий, що на десятиліття вперед визначив розвиток кримінального і тюремного законодавства в напрямку його подальшої демократизації [154, с. 116].

Відповідно до вищевказаного Закону, визнавалось за доцільне виокремити чотири види місць ув'язнення, а саме: каторжні в'язниці, виправні будинки, в'язниці і арештанські будинки. Вони повинні були замінити собою кілька інших видів ув'язнення (згідно з діючим на той час законодавством).

Хоча запропоноване закриття робочих і гамівних будинків офіційно відбулося лише за Законом від 24 квітня 1884 року, однак, на практиці названі заклади перестали існувати ще в 1883 році, коли їх, фактично, залишалось тільки три. А каторжні роботи трьох видів (роботи на рудниках, фабриках та кріпосні роботи) були об'єднані в один вид ув'язнення і замінені каторжною в'язницею тільки за Законом від 11 червня 1885 року [146, с. 52-53].

Каторжани дореволюційної Росії (Без вихідних даних, фото з відкритих джерел)

В світлі вищевикладеного картина, що стосується українських губерній Російської імперії, була типовою. Більшість тюремних установ краю тоді перебувала в незадовільному стані, адже у них катастрофічно не вистачало бюджетного фінансування на утримання тюремної частини. До того ж ці пенітенціарні установи були дуже переповнені в'язнями [3, с. 93]. Якщо на кінець 1881 року переповненість місць позбавлення волі в Російській імперії становила 25% [4, с. 245], то в деяких тюрмах, розташованих на території українських губерніях, цей показник був у декілька разів вищим (у Волинській – 120%, Подільській – 70%, Київській і Полтавській – 50%). А всього у них на 9 400 тюремних місць припадало 13 358 ув'язнених [2, с. 93].

Необхідність реформування пенітенціарної системи Російської імперії в другій половині XIX ст. була зумовлена як утвердженням нових суспільних відносин, так і невідповідністю діючого кримінального законодавства вимогам часу, що проявлялось не тільки у неприйнятності умов утримання засуджених, але й у відсутності цілісної загальнодержавної тюремної системи, керованої єдиним центральним органом державного управління пенітенціарними установами [245, с. 35]. Проте ця реформа була не лише нагальною потребою для вищого керівництва держави, але стала конкретним елементом державної політики самодержавства.

До позитивних зрушень у питанні реформування пенітенціарної системи Російської імперії, перш за все, слід віднести гуманізацію процесу відбування покарання засудженими та модернізацію організаційно-управлінських основ системи адміністрування тюремними закладами та установами. Разом із тим, неспроможність держави належним чином фінансувати пенітенціарну систему не дозволила на практиці суттєво покращити стан справ у місцях позбавлення волі. Однак, незважаючи на всі існуючі труднощі, з якими зіштовхнулось ГТУ в перші роки свого існування, воно і надалі продовжувало активно втілювати в життя єдину

державну політику в сфері реформування пенітенціарної системи, шукаючи, при цьому, нові способи покращення та вдосконалення роботи тюремних установ.

Спершу Головне тюремне управління розгорнуло свою діяльність в напрямку забезпечення належного облаштування тюремних приміщень. Але у зв'язку із тим, що коштів, які виділялись урядом, явно бракувало, спорудження нових тюремних будівель було обмежено, відтак акцент робився на пристосуванні під тюремні приміщення вже існуючих будівель.

За час з 1879 року по 1889 рік, згідно з підрахунками А. Н. Маланкіна, на будівництво нових споруд було витрачено понад 3 млн. рублів, у тому числі 1,4 млн. рублів на спорудження Санкт-Петербурзької одиночної в'язниці, а на пристосування і перебудову існуючих будівель – до 4,4 млн. рублів. Коли це було можливо, то для здешевлення будівництва тюрем і переоблаштування вже існуючих приміщень під тюремні установи використовувалась праця арештантів [149, с. 45].

У 1881 році при Міністерстві юстиції був заснований Особливий комітет для перегляду діючих норм кримінального закону і розробки нового кримінального уложення. Аналізуючи поточний стан справ, він дійшов висновку, що в діючих місцях позбавлення волі не можливо здійснювати перевиховання в'язнів, адже вони там, навпаки, набувають багатий запас злочинних знань. Відтак, Особливим комітетом було запропоновано радикально змінити порядок відбування покарання у вигляді позбавлення волі, зробивши акцент на відході від казарменого типу розміщення злочинців [152, с. 141]. І хоча дана пропозиція була теоретично правильною, але реалізувати цей задум на практиці (через брак фінансування) теж було неможливо, що і констатувало ГТУ.

З моменту утворення Головного тюремного управління в губерніях почали створюватись Губернські тюремні інспекції, діяльність яких

підлягала ревізії Головними тюремними інспекторами центрального апарату відомства. Одночасно, Головне тюремне управління починає готувати щорічні спеціальні звіти про свою діяльність. Перший такий звіт охопив період з 16 липня 1880 року і до кінця 1881 року. Тоді загальна кількість в'язниць, не рахуючи поліцейських арештантських приміщень, сягнула 767, а кількість тюремного населення у них, станом на початок 1882 року, становила 93 108 людей. Таким чином, новий центральний орган управління пенітенціарною сферою з перших кроків діяльності мав у своєму розпорядженні майже стотисячну армію ув'язнених [56, с. 13].

Однак, за існуючої переповненості місць позбавлення волі на 25% та неспроможності держави на достатньому рівні фінансувати будівництво нових та переоблаштування діючих тюрем, не могло бути і мови про докорінні перетворення тюремної системи в найкоротші строки. У зв'язку із цим К. К. Грот писав, що «...при існуючому стані тюремної системи, на долю нового управління (мається на увазі ГТУ) припадає багато праці перед тим, як з'явиться реальна можливість приступити до реформаторських дій» [1, с. 243].

Вже протягом перших п'яти років діяльності Головним тюремним управлінням було створено 24 губернські тюремні інспекції (в Україні – у Катеринославській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській і Чернігівській губерніях). Однак у 1895 році реорганізація місцевого управління тюремною частиною була призупинена. Це пов'язано з виведенням ГТУ з-під юрисдикції Міністерства внутрішніх справ і передачею його у підпорядкування Міністерству юстиції. Таким чином, Головне тюремне управління не виконало одного з основних своїх завдань – скасування багатоначальності в управлінні місцями ув'язнення та концентрації управління ними в одних руках [94, с. 232-233].

Існуюча статистика свідчить, що в Російській імперії до початку ХХ ст. відбувається невпинний ріст злочинності, а відтак, постійно зростає і

кількість тюремного населення. В 1909 році число арештантів уже становило 178 000 тисяч осіб. В той же час, за період з 1886–1902 рр. було побудовано лише 56 в'язниць (на 10614 осіб), реконструйовано під місця позбавлення волі 28 будівель (на 9613 осіб), придбано для використання в якості тюремних приміщень 28 приватних будинків (на 1965 осіб). При цьому 6 в'язниць були влаштовані за системою одиночного ув'язнення, що (все ж таки) свідчить про певний намір ГТУ хоча б частково реалізувати план Комісії. Але не дивлячись на збільшення кількості в'язниць, переліміт арештантів у пенітенціарній системі залишався явищем хронічним. В тому ж 1909 році цей показник залишився на позначці 25% [152, с. 143].

Започаткована реформа, безумовно, до певної міри покращила управлінську діяльність адміністрацій багатьох пенітенціарних закладів, але вона докорінно не змінила суть пенітенціарної політики держави. Тому, не дивлячись на всі зусилля Головного тюремного управління, умови відбування покарання для арештантів майже не змінилися.

Аналіз дозволяє зробити висновок, що пенітенціарне законодавство Російської імперії на початку ХХ століття, дійсно, відображало сучасний йому стан інституту позбавлення волі, однак на практиці втілити в життя його норми і приписи виявилось завданням досить складним. Саме тому більшість науковців і притримується тієї думки, що тюремна реформа в Російській імперії, фактично, так і не була завершена. А причини того криються у відсутності належної матеріальної бази, ізольованому підході до вирішення багатьох назрілих проблем і надто тривалій (у часі) протяжності самих реформаторських дій.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

3.1. Адміністративно-територіальний устрій та нормативно-правове забезпечення функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії

Під час першого поділу Речі Посполитої (1772 р.), південна частина Кременецького повіту Волинського воєводства Корони Польської, а саме, міста Збараж, Залозці та Підкамінь відійшли до Австрійської імперії. В той же час подальша доля більшої частини історичної Волині виявилась, все ж таки, пов'язаною з Російською імперією, до складу якої вона потрапила внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої (у 1793 та 1795 роках).

23 квітня 1793 року зі східної частини колишнього Волинського та північної частини Київського воєводств Речі Посполитої була створена Ізяславська губернія, а в 1795 р. до її складу включена і західна частина Волині.

Указом від 1 травня 1795 року проголошувалось створення Брацлавської, Волинської і Подільської губерній. Таким чином Ізяславську губернію було перейменовано на Волинську, а її адміністративним центром визначено місто Звягіль (з одночасним його перейменуванням у Новоград-Волинський). Через відсутність у місті достатньої кількості належних капітальних будівель, всі губернські урядові установи тимчасово розташували у Житомирі, який 24 червня 1804 р. (імператорським указом) і був офіційно затверджений адміністративним центром Волинської губернії. Тоді ж остаточно затвердили й адміністративно-територіальний

устрій новоствореної губернії, яку наново розділили на 12 повітів. Щоправда, в 1844 році зі складу Житомирського повіту було виділено містечко Бердичів з округою та утворено Бердичівський повіт Київської губернії.

Система губернського управління складалась з губернатора, губернського правління та губернських установ галузевого призначення: казенної палати, рекрутського присутствія, присутствія поліції, суду та інших органів, підпорядкованих губернаторові. Державне управління в губернії здійснювалось і за участі дворянського зібрання – органу дворянського станового самоврядування на чолі з предводителем (провідником) дворянства.

У безпосередньому підпорядкуванні губернських органів влади знаходився повітовий апарат управління, який був створений в першій половині XIX ст. Організаційна структура повітового управління, головну роль в якій зіграв земський суд, складалась з повітового казначейства, митних установ та повітового правління державних маєтностей. Земський суд став одночасно адміністративно-поліцейським та судовим органом влади, який виконував функції з нагляду за станом громадського порядку та забезпечував здійснення правосуддя. Чиновників у повітах на деякі адміністративні та судові посади не призначали, а обирали на повітових дворянських зборах.

Для утвердження владної вертикалі і посилення боротьби з повстаннями та визвольними рухами, царський уряд вибудував систему управління деякими територіями за військовим зразком, утворивши з цією метою генерал-губернаторства на чолі з військовими генерал-губернаторами, які користувалися майже необмеженою владою. Відтак, деякі губернії об'єднувались в генерал-губернаторства, такі, наприклад, як Київське, до якого входила і Волинська губернія.

Обов'язковим атрибутом будь-якої держави, незалежно від історичної епохи та політичного режиму, який панує у суспільстві, є тюрма. Тому всі місця позбавлення волі на території Волинської губернії стали невід'ємною частиною пенітенціарної системи Російської імперії, а їхня діяльність регламентувалась, виключно, загальноімперським законодавством.

Розвиток тюремного права в Російській імперії обґрунтовано пов'язують з Катериною II. Так, іще в 1767 році (до поділів Речі Посполитої) імператриця опублікувала свій відомий Наказ комісії щодо розробки проекту нового уложення [174], який мав суттєвий вплив на формування пенітенціарного законодавства. Наступною помітною подією в правовому житті країни стала поява в 1775 році Установ для управління губерній [190], за якими європейська частина Російської імперії поділялась на губернії (з населенням 300–400 тис. чол.) і повіти (20–30 тис. чол.), під загальним керівництвом губернаторів.

До численних обов'язків вищого урядового чиновника губернії належав, також, і обов'язок з підтримання громадського порядку, що неодмінно передбачав організацію виконання покарання у вигляді позбавлення волі [154, с. 28].

Відповідно до Установ для управління губерній, система виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, поповнилася новим покаранням за дрібні правопорушення у вигляді утримання в гамівних будинках. В такі заклади винні особи направлялися за вироком суду, на підставі рішення Приказів громадського піклування, на прохання батьків або трьох родичів, а також на вимогу поміщиків. [4, с. 42]. Для посилення виховного впливу на категорію дрібних правопорушників (зłodіїв та шахраїв), окрім гамівних будинків, в 1783 році створюються ще й робочі будинки. Однак, на території Волинської губернії вказані нововведення, через брак коштів, так і не були реалізовані.

Новоприєднані землі колишньої Речі Посполитої, а разом з ними і повіти Волинської губернії, кардинально різнилися між собою за соціально-економічним розвитком і мали дуже мало схожості з іншими регіонами держави. Відтак, створити єдину систему виконання покарань в межах постійно змінюваної території держави було тоді вкрай важко. До того ж, враховуючи величезні простори Російської імперії та відсутність розвинених комунікацій, будь-які нововведення впроваджувались надзвичайно довго, адже тільки для того, аби донести рішення верховної влади на місце, необхідно було чекати інколи декілька місяців.

Проте в першій половині XIX ст. відбуваються досить істотні зміни в системі управління державними справами, про що свідчить факт створення міністерств та Державної Ради. Тоді ж само збільшується і кількість законодавчих ініціатив, спрямованих на врегулювання різних сфер суспільного життя, а разом з ними і тих, що були спрямовані на врегулювання проблеми виконання покарань у вигляді каторжних робіт та заслання на поселення, адже кількість людей, відправлених до Сибіру, починає швидко зростати.

Якщо в 1803 році загальна кількість засланих становила всього лише 2291 особу, то в період з 1807 по 1822 роки ця цифра щорічно збільшувалась на 11-12 тис. чоловік [152, с. 64]. Так, за даними Є. М. Анучіна, загальна кількість осіб, засланих до Сибіру за період з 1827 по 1846 роки, склала 159 755 чоловік.

Інший відомий фахівець в галузі дореволюційної статистики, С. С. Остроумов, визначає кількість засланих до Сибіру за період з 1807 року по 1898 рік у 864 823 особи. На його думку, без перебільшення можна говорити про те, що загальна кількість осіб, засланих до Сибіру у XIX столітті, склала близько 1 млн. чоловік [153, с. 40].

Збільшення масштабів застосування заслання стимулювало уряд Російської імперії прискорити процес правового регулювання даного виду

покарання, оскільки фактичне становище сотень тисяч людей повністю залежало від місцевої влади і призводило до різноманітних зловживань та байдужості на місцях. Тому у 1882 році і був прийнятий Статут щодо засланих осіб, яким врегульовувались такі питання як: відправлення, рух та прийом засланих осіб, обов'язки міської і земської поліції з супроводження засланих до Сибіру, обов'язки супровідної варти, постачання продовольства, питання щодо хворих і нездатних до роботи каторжан.

Таким чином, в історії Російської імперії була вперше запроваджена єдина система етапування арештантів на величезні відстані, а сам термін «етап» (від французького «етаре» – перегін, перехід) знайшов своє законодавче визначення.

Етап засланих по дорозі до Сибіру. Фото 1902 року (РІА Новости. Архив)

На території Волинської губернії тоді функціонувала тільки одна етапна в'язниця в Радзивиліві. Станом на 1879 рік вона складалася з 6 камер та 1 карцеру [175, с. 57-58]. Окрім Радзивилівської в'язниці для етапування арештантів активно використовувалась і Рівненська тюрма. На території Західної Волині вона, фактично, була головною пересильною

тюрмою для кримінальних та політичних злочинців. І навіть після побудови залізниці, ув'язнених не перевозили потягом. Восени та взимку засуджені перебували в Рівненській в'язниці, а навесні вирушали пішки до річної пристані в селищі Олександрія, поблизу Рівного, далі рухались річкою (на баржах) до Києва, ну а звідти – (переважно пішки) йшли до Сибіру [176].

Після прийняття Статуту щодо засланих осіб темпи регулювання відносин у пенітенціарній сфері значно прискорились. Так, в 1831 році була прийнята Інструкція наглядача губернського тюремного замку, а у 1832 році – Звід установлень та статутів щодо утримуваних під вартою, котрий став першим і єдиним для всієї країни нормативним актом, що регулював правове становище засуджених осіб (за вчинення кримінальних злочинів) та регламентував всі види позбавлення волі, а не тільки тюремне ув'язнення. Він тричі перевидавався: у 1857, 1886 і 1890 роках [153, с. 82].

Коло проблем, які регулювалися Зводом, було досить різноманітним: це і управління місцями ув'язнення, і визначення умов та порядку тримання під вартою, забезпечення арештантів одягом та харчуванням, їх лікування, будівництво та ремонт в'язниць, переведення арештантів тощо.

Як уже зазначалося нами вище, подальший розвиток державної політики пов'язаний саме з прийняттям 15 серпня 1845 року Уложення про покарання кримінальні та виправні [192], яке протягом більше сімдесяти років визначало характер кримінальної політики в Російській імперії.

Згідно з Уложенням, існувало чотири головні види місць ув'язнення: тюрми, робочі будинки, арештантські роти і гамівні будинки. Тюремні замки і остроги призначалися, переважно, для підслідних і підсудних арештантів; робочі будинки – для привілейованих осіб та осіб, звільнених від тілесних покарань; гамівні будинки – для непутящих дітей (на вимогу їхніх батьків) і норовливих селяни (за непокору поміщику чи непристойний спосіб життя).

В Уложенні передбачалась надзвичайно складна система покарань, які поділялися за розрядами, видами і ступенями. Передбачалося 11 видів покарань, розділених на 35 ступенів, залежно від тяжкості [2, с. 70].

До кримінальних покарань було віднесено:

- 1) позбавлення всіх прав власності та смертна кара;
- 2) позбавлення всіх прав власності та заслання на каторжні роботи;
- 3) позбавлення всіх прав власності та заслання на поселення до Сибіру;
- 4) позбавлення всіх прав власності та заслання на Кавказ.

До виправних покарань відносились:

- 1) втрата всіх спеціальних прав і привілеїв та заслання в більш або менш віддалені регіони Сибіру, з тимчасовим ув'язненням або без нього;
- 2) заслання на поселення в більш або менш віддалені губернії, окрім сибірських, з втратою всіх спеціальних прав і привілеїв, з ув'язненням чи без нього;
- 3) тимчасове ув'язнення у фортеці з позбавленням деяких спеціальних прав і привілеїв, або без втрати таких прав і привілеїв;
- 5) тимчасове ув'язнення в тюрму;
- 6) короткостроковий арешт;
- 7) догана в присутності суду: зауваження, грошове стягнення [165, с. 20].

Проте, як показала практика, покарання у вигляді поміщення в робочі та гамівні будинки дуже часто замінювалось тюремним ув'язненням, а відтак, диференціації каральних установ, як такої, майже не існувало. Засуджені до позбавлення волі утримувались, здебільшого, всі разом, у звичайних тюремних замках або острогах, без розділення та без залучення їх до роботи. Тому робочі та гамівні будинки, за непотрібністю, і були ліквідовані у 1884 році.

На думку М. М. Гернета, з моменту прийняття Уложення, позбавлення волі стає в Російській імперії основним видом кримінального покарання, адже в період з 1847 по 1851 роки питома вага засуджених до різних видів позбавлення волі становила в середньому вже близько 30% від усіх

засуджених, тоді як раніше ця цифра не перевищувала позначки 9-10% [55, с. 49-51].

Протягом XIX ст. розробка внутрішньо-відомчих інструктивних документів, як правило, покладалась на тюремний департамент Міністерства внутрішніх справ [193], але з появою Головного тюремного управління ця функція була віднесена до його компетенції [193].

Активна нормотворчість ГТУ пояснюється, перш за все, потребою якнайшвидшого врегулювання всіх болючих питань у сфері кримінально-виконавчих відносин, оскільки загальне вирішення проблем пенітенціарної системи стримувалось як невизначеністю напрямків розвитку кримінальної політики на державному рівні, так і затримкою процесу обговорення проекту нового Кримінального Уложення, яке затягнулося майже на два десятиліття і було затверджене лише 22 березня 1903 року.

Щоправда, документи МВС та ГТУ (циркуляри та інструкції), переважно, стосувались тюремних замків, адже саме ці установи пенітенціарної системи Російської імперії стали в другій половині XIX століття основним місцем відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Так, Циркуляром від 13 квітня 1882 року визначалися основні будівельні норми при зведенні нових тюремних установ. У ньому, зокрема, передбачалось, що будівлі кожної тюремної установи повинні бути, при можливості, огорожені таким чином, щоб зовнішня охорона здійснювалась двома вартовими, кожен з яких був би здатен спостерігати за двома сторонами огорожі.

Зовнішній вигляд тюремних будівель було наказано облаштовувати у такий спосіб, аби забезпечувався належний огляд їх периметру. Зважаючи на цю обставину, будь-які виступи у будівлях, які порушували прямолінійність стін, вважалися небажаними [1, с. 253].

З метою запобігання поширенню епідемій у місцях позбавлення волі були прийняті Циркуляри № 7 від 1885 року, №28 від 1910 року, № 5 від 1911 року. Так, хворих на туберкульоз рекомендувалося переводити у місця позбавлення волі, розташовані у районах з м'якшим кліматом, а схильних до захворювання – утримувати в окремих камерах, із застосуванням до них м'якшого режиму. В українських губерніях, у Миргородській та Миколаївській тюрмах, були влаштовані тюремні санаторії для утримування арештантів-туберкульозників [2, с. 99-100].

Циркуляри №84 від 27 квітня 1872 року, №20 від 3 вересня 1881 року регулювали окремі питання режиму утримання арештантів. Зокрема, у них йдеться про необхідність проведення в тюремних установах періодичних обшуків та оглядів [1, с. 259].

В Циркулярі від 16 вересня 1871 року наголошувалось на тому, що начальник тюрми (в межах наданої йому влади) не повинен допускати безцеремонного поводження арештантів з наглядачами та зобов'язаний суворо переслідувати будь-яке ухилення ув'язнених від дотримання правил ввічливості та пристойності. Окрім того, саме він мав право надавати арештантам можливість листування та побачення з родичами і знайомими. На нього ж покладались обов'язки стеження за тим, аби вироби, які виготовляються в тюрмі, продавались за вигідною ціною (з дотриманням інтересів скарбниці), і щоб усі тюремні будівлі утримувалися в чистоті та справності, відповідно до встановлених гігієнічних норм та протипожежних правил [2, с. 100].

Циркуляром від 20 жовтня 1901 року регламентувався порядок відправлення на змінні роботи арештантів, які були засуджені на термін менше ніж три роки і вважались благонадійними. У випадках, коли термін ув'язнення перевищував три роки, виведення засуджених на роботи здійснювалось лише з дозволу губернатора.

Циркуляром від 3 березня 1888 року основним видом арештантської праці визначались внутрішні роботи, а залучення арештантів до зовнішніх робіт повинно було залежати від ефективності нагляду за їх проведенням [152, с. 160].

Циркулярами №152 від 14 серпня 1859 року, №266 від 20 грудня 1866 року, №202 від 30 грудня 1868 року регулювались питання організації режиму та умов утримання в'язнів у місцях позбавлення волі.

Циркулярами №161 від 1 серпня 1867 року, №17 від 17 липня 1890 року, №11 від 31 травня 1892 року та №8815 від 6 липня 1900 року встановлювались вимоги щодо сезонного одягу арештантів.

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ №49 від 20 березня 1867 року передбачав, що при температурі -15 градусів та нижче, арештанти на зовнішні роботи не повинні відправлятися взагалі.

Згодом виникло розуміння і потреба в узагальненні всіх цих (та інших) документів. Саме тому, в грудні 1915 року була затверджена Загальна тюремна інструкція [183], яка увібрала в себе норми всіх попередніх подібних документів. Вона складалася з 4 розділів, 15 глав та 334 статей і комплексно регулювала правове положення ув'язнених у місцях позбавлення волі.

Наступний етап розвитку нормативно-правового забезпечення діяльності місць позбавлення волі в Російській імперії пов'язаний з розробкою та прийняттям Кримінального уложення 1903 року [194]. Даний документ став останнім кодифікованим кримінально-правовим актом в Російській імперії, робота над яким тривала понад двадцять років. До складу членів редакційної групи проекту входили передові вчені-пенітенціаристи того часу, а саме: М. С. Таганцев, І. Я. Фойницький, М. А. Неклюдов, С. Е. Фріш, Г. Г. Савіч, Є. Ю. Нольде та інші.

Оскільки загальна частина Уложення була розроблена, в основному, М. С. Таганцевим, то як зазначає І. В. Упоров в своїй роботі «Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.», саме ця обставина вплинула на те, що в

даному нормативно-правовому акті збереглися досить суворі покарання у вигляді заслання на каторжні роботи, хоча і з меншими термінами ув'язнення [1].

У порівнянні з Уложенням про покарання кримінальні та виправні (1845 року), перелік видів ув'язнення в Кримінальному уложенні скоротився. До видів покарань, пов'язаних з позбавленням волі, тепер зараховувались: каторга, ув'язнення у виправний будинок, ув'язнення в тюремний замок, ув'язнення в тюрму та арешт.

У порівнянні з Уложенням 1845 року, істотних змін зазнало і правове становище засуджених до каторги. Було скасовано розподіл каторжних робіт на ступені, яких до того було аж сім. Скасовано тілесне покарання, яким раніше починалась реалізація покарання у вигляді заслання на каторгу. А також відбулось скорочення максимального фіксованого терміну покарання.

Всі ці новації стали наслідком змін в суспільному житті Російської імперії, до числа яких, перш за все, слід віднести селянську реформу, активне поширення ліберально-гуманістичних ідей, і як наслідок – формування громадянського руху за скасування тілесних покарань [157, с. 134].

Після прийняття Кримінального уложення і аж до 1917 року правове становище засуджених до позбавлення волі в Російській імперії приципових змін не зазнало. Винятком є, хіба що, виданий у 1909 році Закон про умовно-дострокове звільнення осіб, які відбули $\frac{3}{4}$ встановленого судом строку покарання [1, с. 294].

Таким чином, протягом одного століття нормативно-правова база в Російській імперії еволюціонувала від окремих роздрібнених норм, якими регулювалися певні сегменти пенітенціарної сфери, до спеціального пенітенціарного законодавства.

3.2. Органи управління місцями позбавлення волі у Волинській губернії

До кінця XVIII ст. тюремне управління в Російській імперії зосереджувалось в Приказах громадського піклування, які внаслідок управлінських реформ початку XIX століття спочатку були віднесені до відання Міністерства внутрішніх справ (у 1802 році), з 1810 року – перебували у підпорядкуванні Міністерства поліції, а з 1819 року знову увійшли до складу МВС. Як відомо, єдиного центрального органу управління місцями позбавлення волі у Російській імперії так і не було створено аж до 80-х років XIX століття. Протягом всього цього часу вагомий вплив на пенітенціарну систему держави мало Товариство піклувальне про тюрми [179], яке довгий час діяло поза системою органів державної влади, хоча активно і співпрацювало з ними.

В структурі управління пенітенціарною системою на місцях тоді функціонували тюремні комітети (губернські та повітові відділення Товариства піклувального), що відповідали за: продовольче забезпечення арештантів; медичне обслуговування ув'язнених; пошук комерційних замовлень, організацію арештантських робіт та нагляд за ходом їх виконання.

На території України до 1826 року було створено 7 таких губернських комітетів, а з 1826 по 1837 рік – іще 38.

До 1840 року Товариству підпорядковувались 42 губернських і 115 повітових комітетів, в 1844 році – 49 і 217 відповідно. Губернські комітети підпорядковувалися Петербурзькому Товариству, отримуючи від нього вказівки і роз'яснення. Вони склалися з представників дворянства і купецтва, а їхній склад затверджувався імператором. Необхідною умовою для відкриття комітету була норма про формування капіталу з добровільних пожертвувань, необхідних для організації його початкової роботи.

Що ж до комітетів, заснованих в українських містах, то іще до 1836 року вони почали свою діяльність в Одесі, Херсоні, Києві та Сімферополі. У 1836 році відкрито комітети в Житомирі та Кам'янець-Подільському. Причому в Одесі та Сімферополі діяли як чоловічі, так і дамські комітети. Загальна кількість комітетчиків становила 184 особи, із них – найбільша кількість у Кам'янець-Подільському комітеті (51 особа), а найменшим за чисельністю був Херсонський комітет (13 осіб) [199, с. 188].

Волинський губернський комітет Товариства піклувального відкритий 14 грудня 1836 року в місті Житомирі, по вулиці Бульварна 10/29 [202, арк. 1]. До речі, за цією ж адресою була зареєстрована і Волинська тюремна інспекція. Комітет складався з 7 віце-президентів 13 директорів та 28 членів [203, арк. 7].

Одним з найважливіших нововведень комітетів стало заснування так званих «арештантських городів», на яких працювали в'язні. Цей захід допомагав вирішити відразу дві проблеми: покращити харчування ув'язнених та залучити їх до праці. На 1848 р. в 7 повітових тюрмах Волинської губернії було створено 178 арештантських городів [203, арк. 5].

Документальні матеріали щодо діяльності Луцького повітового тюремного комітету знаходимо у фонді 512 Державного архіву Волинської області. Зокрема, переписку Віце-президента Волинського губернського комітету Товариства піклувального з Луцьким повітовим тюремним відділенням. В листі від 16 жовтня 1868 року, за № 993, йдеться про намір міністра внутрішніх справ здійснити заміну внутрішньої військової варти в повітових тюрмах на вільнонайманих наглядачів [200, арк. 11]. Також в архівному матеріалі міститься інформація і відносно листа, надісланого Комітетом до губернського військового начальника, з проханням повідомити йому суму коштів, яка має бути відшкодована військовим відомством у зв'язку з заміною варти. Оскільки відповідь від військового

керівника вчасно не надійшла, то Комітет запропонував міністру внутрішніх справ (до з'ясування ситуації) всі витрати відносно заміни варти в тюрмах Волинської губернії віднести на свій рахунок.

В архівній справі наявна інформація і щодо в'язниць, де військова варта замінювалась на вільнонайману, а це: Овруцька, Новоград-Волинська, Рівненська, Заславська, Острозька, Старокостянтинівська, Кременецька, Дубнівська, Луцька, Володимир-Волинська, Ковельська та Радзивилівська тюрми. Тобто, мало бути скасовано 22 військові пости, а на посади охоронців слід було призначити 12 старших, 44 молодших та 12 запасних тюремних вартових (вартість річного утримання старшого наглядача тоді становила 180 рублів, молодшого та запасного – 120 рублів).

В розпорядженні Міністерства внутрішніх справ міститься і економічне обґрунтування необхідності заміни військової варти на вільнонайману. Зокрема, у 1867 році на вказані потреби було витрачено 9662 рублі, а згідно з новими розрахунками (за видатками) на вільнонайманих наглядачів потрібно буде віднайти 8880 рублів. Заощаджені кошти, на думку МВС, можна було б використати на інші вагомні потреби губернських в'язниць.

Поряд з розпорядженням МВС знаходимо у справі і роз'яснення Державної Ради, в якому викладено основні правила та вказано послідовність дій щодо заміни військової варти на вільнонайманих наглядачів, а саме:

- 1) ліквідувати військові пости, замінити їх на вільнонайманих наглядачів, які призначатимуться цивільним начальством;
- 2) заміну узгоджувати з місцевим військовим керівництвом;
- 3) розпорядження про найм цивільних та звільнення військових видавати одночасно;

4) призначати молодших і старших наглядачів за вибором начальника тюрми, а призначати та звільняти з посади за згодою комітету [200, арк. 30].

В розпорядженні Віце-президента Волинського комітету Товариства піклувального № 175 від 15 лютого 1869 року до повітових тюремних комітетів міститься вимога провести заміну військової варти вільнонайманими працівниками.

Окремо серед документів ми знаходимо і прохання Віце-президента щодо залучення арештантів (в міру можливості) до внутрішніх тюремних робіт, оскільки супроводження їх до місця проведення зовнішніх робіт потребує фінансування військової варти, яку і так з метою економії коштів намагаються замінити на вільнонайманих наглядачів.

У цьому плані цікавим є рапорт начальника Луцької тюрми від 2 вересня 1870 року № 42, спрямований на адресу Луцького повітового комітету. У ньому йдеться про зловживання алкоголем та відсутність на робочому місці молодшого наглядача тюрми Павла Степанова, у зв'язку із чим посаду молодшого наглядача, відтепер, займатиме Петро Віленський [200, арк. 43].

В матеріалах Державного архіву Волинської області міститься інформація і щодо служби вільнонайманих тюремних наглядачів Ковельської тюрми, які безпосередньо підпорядковувались її начальнику. А посада начальника тюрми у Волинській губернії була введена Законом про устрій управління окремих місць ув'язнення цивільного відомства та тюремної варти від 15 липня 1887 року.

Оскільки тюрми знаходились у віданні Головного тюремного управління, що перебувало у складі Міністерства внутрішніх справ, а з 1895 року – у складі Міністерства юстиції, то призначення на посаду начальника тюрми здійснював губернатор, а з 1890 року – губернська тюремна інспекція. Для призначення на посаду начальника тюрми кандидат не обов'язково повинен був володіти спеціальними навичками і знаннями, хоча начальник тюрми і був наділений значними

адміністративними повноваженнями, оскільки відав усіма господарськими питаннями тюремної установи, здійснював загальний нагляд за режимом утримання в'язнів та організацією і проведенням арештантських робіт.

Його заробітна плата складала від 600 до 2400 рублів на рік. Начальник мав декілька помічників, кожен з яких відав окремою господарською частиною тюрми. Зокрема, старший помічник заміщував начальника у випадку його відсутності, а молодший – завідував діловодством у канцелярії.

Начальнику підпорядковувались старші та молодші наглядачі, штат яких формувався, переважно, з відставних військових чинів, але законодавчо встановлених вимог до кандидатів на посади наглядачів не існувало.

У «Тюремному віснику» зазначалось: «Вільнонаймана тюремна варта складається із молодших та старших наглядачів та наглядачок, що призначаються для нагляду за особами жіночої статі. У звітному періоді (1910 рік) старших наглядачів нараховувалось 1193, молодших – 11673, наглядачок – 377, що в загальній кількості становить 13243 осіб». Наглядачі є вільнонайманими працівниками, при цьому вони користуються деякими привілеями, зокрема, правом на пенсію; можуть бути нагороджені відзнаками для нижчих чинів та срібними медалями; отримувати надбавки до зарплати. Крім того, тюремні наглядачі, у випадку мобілізації, не підлягали призову на військову службу [204].

Перед прийманням на роботу, начальник тюрми направляв запит у спеціально визначені органи на предмет встановлення наявності або відсутності факту судимості в біографії кандидатів на зайняття вакантних посад тюремних наглядачів. А далі, ці ж самі кандидати, зобов'язувались подати формулярні списки встановленого зразка із зазначенням ініціалів, звання, місця прописки, відношення до державної служби, відомостей про

сходження шаблями державної служби, відомостей про пенсійне забезпечення, сімейний стан та судимість.

У фонді 456 ДАВО знаходяться справи про службу молодших тюремних наглядачів Г. М. Булика [205], Т. І. Іванельчука [19], Н. Г. Мазурика [207], Д. І. Терещука [208], О. Н. Чуля [209]. Вони починаються титульною сторінкою, на якій вказано ініціали наглядача і дати початку та завершення ведення справи.

У справі Г. М. Булика міститься його клопотання до начальника Ковельської тюрми про зарахування на службу молодшим тюремним наглядачем з 16 липня 1914 року [205, арк. 2]. Окрім клопотання, у цій справі ми знаходимо і згоду на відрахування з його заробітної плати в ощадну касу Ковельського казначейства по 3 рублі на місяць (в якості застави). Загалом же сума службової застави мала становити 20 рублів, які він міг отримати на руки тільки після звільнення, і то за умови, що пропрацює в тюремній установі не менше одного року. В інших випадках застава не поверталась.

При вступі на посаду наглядач складав присягу. Під час несення служби до нього могли бути застосовані наступні заходи впливу: оголошення усного і письмового зауваження, оголошення догани, грошове стягнення (штраф), адміністративний арешт на строк до 7 діб за вчинення дисциплінарного проступку, звільнення. [205, арк. 3].

У справі Г. М. Булика ми також знаходимо наказ про зарахування його на посаду молодшого наглядача Ковельської тюрми від 16 липня 1914 року; квитанцію про сплату штрафу на рахунок Ковельського казначейства в розмірі 1 рубль, згідно з виконавчим листом мирового судді Ковельського округу від 2 грудня 1915 року за № 1405, за звинуваченням його за статтю 518 Уложення про покарання кримінальні та виправні.

Справа молодшого тюремного наглядача Ковельської тюрми Т. І. Іванельчука містить довідку про відсутність судимості № 519 від

13 березня 1911 року. Тут же ми знаходимо і резолюцію губернатора про призначення молодшому тюремному наглядачу додаткового утримання в розмірі 80 рублів до окладу 240 рублів на рік. У справі наявна інформація і про майно, отримане від начальника тюрми, а саме: шинель, мундир, шаровари, дві сорочки, галстук, чоботи, револьвер за номером 13852, дванадцять патронів і нагрудна бляха за номером 2 [206, арк. 10].

У справі молодшого тюремного наглядача Ковельської тюрми Волинської губернії Д. І. Терещука [208, арк. 2] міститься інформація, яка вказує на його неграмотність та неосвіченість, що, на наш погляд, іще раз, додатково, підтверджує відсутність законодавчо встановлених вимог до кандидатів на посади тюремних наглядачів.

Проаналізувавши ці та інші архівні справи службовців Ковельської повітової тюрми, ми можемо дійти висновку, що внутрішнє тюремне управління, загалом, функціонувало досить злагоджено і характеризувалось підзвітністю молодших наглядачів старшим, а старших – начальнику тюрми. В свою чергу, тюремні начальники у ході здійснення своїх повноважень були підзвітними губернаторам та комітетам Товариства піклувального про тюрми.

Коли ж у 1879 році в складі МВС створили Головне тюремне управління, то до його компетенції віднесли управління всіма місцями ув'язнення цивільного відомства, арештантською пересильною частиною та притулками для неповнолітніх. Щоправда, деякий час питання заслання та утримання політичних арештантів, як і раніше, залишались у віданні Департаменту виконавчої поліції, але пізніше і вони були передані до ГТУ. Відносно діяльності Товариства піклувального, то Головне тюремне управління уповноважувалось на відкриття та закриття його комітетів та відомств, затвердження обраних представників у цих органах, нагородження їх грамотами тощо. Крім того, ГТУ розглядало і затверджувало статuti благодійних тюремних установ, спостерігало за їхньою діяльністю [12, с. 42].

Головному тюремному управлінню підпорядковувались всі чини тюремної та конвойної варти. Але якщо тюремна варта виконувала функції охорони місць ув'язнення і нагляду за арештантами, то конвойна варта займалася супроводом засуджених і складалася з конвойних команд, які поділялися на дві категорії, а саме:

- з команд, які мають особливих начальників зі складу штаб- та обер-офіцерів (з правами командирів окремих батальйонів);

- та команд, які не мають особливих начальників з числа осіб офіцерського складу і, у зв'язку з цим, підпорядковуються:

- а) в місцевостях, де були повітові військові начальники – цим посадовим особам;

- б) а у місцевостях, де таких повітових військових начальників не було – начальникам місцевих команд, розташованих в одному районі з конвойними командами [12, с. 46].

Ще одним інститутом, котрий був створений в структурі ГТУ, стала тюремна інспекція, на яку покладалися обов'язки здійснення ревізій місцевих тюремних установ у порядку, передбаченому Тимчасовими правилами для початкового керівництва тюремних інспекторів під час відряджень з метою огляду та ревізії установ, що входять до складу каральної системи.

У 1890 році реформовано й місцеві органи тюремного управління шляхом створення в губерніях особливих тюремних інспекцій на чолі з губернськими інспекторами, які уповноважувались на управління тюремною справою.

До їхніх функцій відносили:

- 1) керівництво місцевою тюремною адміністрацією;

- 2) нагляд за діяльністю поліцейських органів і посадових осіб губернії в пенітенціарній сфері;

- 3) листування з Головним тюремним управлінням і звітність про стан справ в регіонах [156, с. 64].

На чолі інспекцій стояли губернські тюремні інспектори, яким підпорядковувались помічник і кілька канцелярських чиновників. Губернський інспектор призначався безпосередньо Головним тюремним управлінням, без узгодження з губернатором.

Заснування губернських тюремних інспекцій суттєво обмежило участь тюремних комітетів і відділень Товариства піклувального в сфері управління місцями позбавлення волі, залишивши за ними, фактично, лише благодійність.

Губернський тюремний інспектор, за своїм статусом, автоматично входив до складу губернського тюремного комітету і повітових відділень Товариства піклувального. Причому, у випадках своєї незгоди з рішеннями цих органів він наділявся правом повідомлення про таку незгоду губернатору і Головному тюремному управлінню, що на наш погляд, значно підвищило координованість управління місцями позбавлення волі в регіонах.

Як зазначалося вище, Волинська тюремна інспекція була зареєстрована у місті Житомир за адресою вулиця Бульварна 10/29. У фонді 541 Державного архіву Житомирської області під назвою «Волинська губернська тюремна інспекція», на жаль, збережено лише один опис з однією справою, що містить списки книг тюремних бібліотек губернії з 1912 по 1914 рік [221].

Варто зазначити, що тюремний інспектор у Волинській губернії перебував у подвійному підпорядкуванні: і ГТУ, і губернатора.

У зв'язку з передачею управлінських функцій пенітенціарною системою до відання Міністерства юстиції, процес створення губернських тюремних інспекцій в 1895 році було тимчасово призупинено, але з 1907 року – відновлено, щоправда зі статусом «тимчасових».

На регіональному рівні місцями позбавлення волі завідували губернатори і губернські правління, до управлінського штату яких мали входити і тюремні відділення. Саме вони забезпечували діловодство з питань:

- 1) особового складу службовців тюремних установ;
- 2) порядку та умов утримання арештантів, в тому числі пересильних;

3) організації робіт засуджених [156, с. 64].

В матеріалах фонду 67 Державного архіву Житомирської області під назвою «Волинське губернське правління», окремий опис «Тюремне відділення» – відсутній. Тому ми припускаємо, що в апараті губернського правління вказані функції могло виконувати якесь інше відділення (можливо – судове).

На регіональному рівні тюремні питання, окрім губернатора та губернського правління курували і відомства губернського прокурора, губернського тюремного комітету, повітових стряпчих та поліцмейстерів. Посади губернського прокурора та повітових стряпчих в Російській імперії були запроваджені Установами для управління губерній іще в часи Катерини II. Повітовий стряпчий – це повітовий прокурор, що підпорядковувався губернському прокурору та був відповідальний перед губернським правлінням. Посаду стряпчого ліквідували з прийняттям Судових статутів, замінивши її у 1872 році посадою судового слідчого.

Губернські прокурори та стряпчі здійснювали функцію нагляду за дотриманням законів, у тому числі і в тюремній системі. За своєю адміністративно-правовою природою, повітовий стряпчий – це представник губернського прокурора в окремому повіті, до компетенції якого належало і відвідування (інспектування) місцевої тюрми.

Інформація щодо діяльності повітових стряпчих у Волинській губернії за 1828–1868 роки висвітлена у 119 справах ДАВО – це і циркуляри, укази та розпорядження Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора, Волинського губернського правління, губернського прокурора, казенної палати, рапорти стряпчого про арештованих Ковельської тюрми, статистичні відомості про в'язнів, листування Луцького повітового тюремного відділення та формулярні списки стряпчих.

У фонді 480 містяться справи та формулярні списки ковельських повітових стряпчих Куровіцького, Тезнера і Бутовича за 1853–1859 роки [210, арк. 7-10].

Рапорти стряпчого про стан Ковельської тюрми за 1847 рік [211], статистичні звіти про арештантів Ковельської тюрми за 1849–1850 роки [212], статистичні звіти про арештантів Ковельської тюрми за 1850–1851 роки [213], відомості про арештантів, що перебувають в Ковельській тюрмі більше року [214], відомості про кількість утримуваних в Ковельській тюрмі за 1855 рік [215], рапорти про арештантів за 1853–1854 роки [29], відомості про кількість арештантів за 1857 рік [217], відомості про утримуваних в Ковельській тюрмі арештантів за 1862 рік [218] містять інформацію про соціальний склад злочинців, види скоєних злочинів, вік арештантів тощо.

Цікавим є розпорядження Волинського губернського правління, адресоване Ковельському повітовому стряпчому щодо встановлення обов'язку для стряпчих позначати кожного поміщеного в тюрму арештанта спеціальними білетами з вказівкою імені та виду злочину, який він вчинив, а також перевіряти кожного тижня ці білети на предмет руху справи арештанта та вносити виправлення у випадку необхідності [219, арк. 24].

На наш погляд, в рапортах повітових стряпчих та Волинського губернського прокурора за 1839 рік, адресованих Київському, Волинському та Подільському генерал-губернатору, подана доволі сумнівна інформація щодо задовільного стану тюремних приміщень та достатності продовольства у тюрмах Волинської губернії. Таких рапортів (встановленого зразка) у матеріалах ЦДІАК у місті Києві нараховується вісім, а саме: рапорти Дубнівського, Кременецького, Новоград-Волинського, Острозького, Овруцького, Ковельського, Рівненського та Старокостянтинівського повітових стряпчих [220].

В той же час виходячи зі змісту інших, опрацьованих нами архівних матеріалів, ми можемо дійти висновку, що фактичний стан справ в тюрмах

Волинської губернії та стан справ «на папері» суттєво різнилися, адже чиновники нижчого рівня доповідали вище постановленим особам про наявну чистоту у тюремних приміщеннях та достатню кількість продовольства для арештантів, чого насправді не було.

Як зазначає М. В. Осіпов, з одного боку, реформаторські зміни в управлінні тюремною справою, дійсно, уточнювали сферу компетенції місцевої влади та їх підпорядкованість Головному тюремному управлінню, а з іншого боку, основним начальством вищеназваних посадових осіб і установ на місцевому рівні продовжувало залишатися вище керівництво МВС, а не ГТУ. Тобто, спеціалізації місцевих органів управління пенітенціарною системою не відбулося, що серйозно обмежувало ефективність проведеної реформи [156].

Як відомо, у 1895 році повноваження Міністерства внутрішніх справ щодо керівництва Головним тюремним управлінням та тюремними інспекціями було вирішено передати Міністерству юстиції. Однак, боротьба за вплив на пенітенціарну систему (зі сторони МВС) продовжилась. Зокрема, і шляхом створення тих самих тюремних відділень у губернських правліннях, які фактично дублювали функції тюремних інспекцій, але були підзвітними тільки МВС.

У статті 14 Статуту про ув'язнення під вартою чітко вказувалось, що завідування тюремною частиною цивільного відомства зосереджується виключно у Головному тюремному управлінні Міністерства юстиції та Раді у тюремних справах, котра була створена в тому ж 1895 році, як експертно-дорадча інституція з питань організації діяльності тюремних установ, розподілу доходів і видатків тюрем, пересилання арештантів, виправлення ув'язнених тощо. Хоча за благоустроєм місць ув'язнення і виконанням постанов Статуту про порядок утримання арештантів стежать і градоначальники, і губернські правління, і поліція [94, с. 233].

Таким чином, в процесі реалізації реформи прослідковуються два періоди. На першому етапі (1879–1895) головну роль в управлінні

пенітенціарною системою Російської імперії відіграло МВС, на другому (1895–1903) – Міністерство юстиції. В той же самий час, перший етап реформування ми також можемо розділити на два підперіоди:

- до 1890 р.: створення ГТУ і підпорядкування йому існуючих (на місцях) пенітенціарних установ і посадових осіб;

- 1890–1895 рр.: створення регіональних спеціалізованих органів управління тюремною системою – губернських тюремних інспекцій і тюремних відділень губернських правлінь.

Переломним моментом між першим і другим етапами тюремної реформи стало 13 грудня 1895 року, коли відання пенітенціарною системою було ввірено Міністерству юстиції з перепідпорядкуванням йому Головного тюремного управління і місцевих губернських тюремних інспекцій [156, с. 71]. А на найнижчому виконавчому рівні безпосереднє управління місцями позбавлення волі здійснювали начальники тюрем та наглядачі жіночих відділів тюрем.

Загальна тюремна інструкція від 28 грудня 1915 р. [183] стала останнім документом, яким було приведено нормативну базу системи виконання покарання у Російській імперії до тогочасних світових стандартів. Саме у цій Інструкції права та обов'язки чинів тюремної адміністрації отримали найбільш детальну регламентацію. Окрім того, вона визначала загальні обов'язки тюремних наглядачів, тюремний розпорядок, умови утримання та порядок звільнення арештантів.

Згідно з Інструкцією, права та обов'язки начальника тюремної установи розподілялись за двома напрямками його діяльності, а саме:

- на адміністративні, що полягали в управлінській діяльності керівника і виражались у можливості здійснення ним дисциплінарного впливу на своїх підлеглих,

- та господарські, які охоплювали питання організації тюремного господарства та дотримання встановлених кошторисів витрат.

Виконання останнього завдання давалось тюремним начальникам чи не найважче, адже прослідкувати за всіма витратами установи було доволі складно. За кошти, виділені з казни на тюремну частину, начальник звітувався щомісячно. До звіту необхідно було додати коротку виписку про кількість грошей, що підлягають до видачі із скарбниці на продовольство, лікування і поховання арештантів, відомість про прихід і витрату жита, борошна і випеченого хліба за звітний період. Тому для полегшення складання щомісячної звітної відомості начальник тюрми повинен був вести допоміжні щоденні записи про витрату продовольства на здорових і хворих арештантів [178, с. 416–417]. Однак, при зміні начальника тюрми здійснювалася процедура переобліку не тільки усіх матеріальних цінностей, але й самих ув'язнених [195, с. 31–32].

Для вирішення найважливіших питань тюремного життя при начальнику тюрми створювався дорадчий орган – Особлива рада (Особое совещание), до якої, окрім самого начальника, входив його помічник, священник і лікар. Рада збиралась на свої засідання в разі потреби, але не рідше одного разу на місяць.

Для полегшення праці начальника тюрми видавалися різні довідники (щоденники) службового характеру, котрі містили величезний обсяг різноманітної інформації [196].

Інструкція 1915 р. поділяла персонал тюрми на адміністрацію та осіб, які лише перебувають при місцях позбавлення волі, а саме, священники, вчителі, бібліотекарі, лікарі, фельдшери та акушерки. Але, оскільки права і обов'язки цих працівників визначались, виключно, за видом їхньої професійної діяльності, то вони не становлять для нас особливого інтересу. Лише священник, на відміну від інших службових осіб, знаходився у подвійному підпорядкуванні. Відповідно до Статті 42 Інструкції 1915 р., він одночасно підпорядковувався і начальнику тюрми, і місцевим церковним ієрархам у питаннях відправлення богослужінь.

Священики були досить чисельним загоном посадовців, які справляли чималий особистий вплив на ув'язнених. Проте вони не могли розраховувати на класні чини, як, наприклад, тюремні лікарі, оскільки на них не поширювався Табель про ранги. Тож цілком очевидно, що таке двояке становище тюремних священиків не сприяло якісній реалізації завдань з ідейно-етичного виховання ув'язнених, які перед ними ставив уряд [2, с. 125].

Управління в'язницями на місцевому (низовому) рівні зосереджувалося в руках не тільки начальника та його помічників, але й старших та молодших наглядачів.

Відповідному (профільному) помічнику начальника тюрми підпорядковувалась певна кількість старших наглядачів, які уповноважувались завідувати господарською частиною, арештантськими роботами, ремонтом тюрем, їх освітленням та опаленням, надходженням продовольства для арештантів тощо. Старшим наглядачам, в свою чергу, були підпорядковані молодші наглядачі, які за службовою класифікацією поділялись на сторожів, постових, вивідних та господарських наглядачів при майстернях.

У 1890 році до Державної Ради надійшло клопотання з пропозицією надати тюремним наглядачам права військових вартових, що дозволило б покращити їхній особистий фізичний захист від протиправних дій арештантів. Справа у тому, що напади і образи на адресу наглядачів розглядалися, до того часу, як незначні правопорушення і належали до юрисдикції мирових суддів. Але у 1890 р. нова редакція статті 286 Уложення про покарання, все таки, була затверджена і тюремні наглядачі, під час виконання ними службових обов'язків, були нарешті прирівнені, за своїм правовим статусом, до військових вартових. Відтак, арештанти, які застосовували моральний тиск або фізичний вплив на тюремну варту, могли уже бути оштрафовані на суму від 100 рублів, або бути піддані кримінальному покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до 8 років [2, с. 128].

Тюремні наглядачі знаходилися у повному підпорядкуванні начальника тюрми і були зобов'язані виконувати всі його службові розпорядження. Наглядачі ж вільні від тюремної варти зобов'язувались, на вимогу начальника, в будь-яку годину дня і ночі негайно прибувати до місця несення служби [198].

10 березня 1910 р. Головне тюремне управління видає новий відомчий документ під назвою Про можливо ретельніший підбір особового складу тюремної варти, який призначався спеціально для начальників тюремних установ. У ньому, перш за все, йдеться про вдосконалення процедури заміщення вакантних посад тюремних наглядачів, яка тепер вже обов'язково передбачала збір докладної інформації про моральні та ділові якості кандидатів на посади тюремних охоронців.

В матеріалах «Тюремного вісника» нам вдалося віднайти досить цікаву інформацію про фонд імені О. М. Максимовського, який був створений 31 жовтня 1907 року з метою надання допомоги незаможним родинам тюремних службовців, які постраждали від тифу або терористичних актів. Дуже важливо, що пожертви до вказаного фонду здійснювали не тільки цивільні, але й посадові особи тюремних відомств. Так, начальник Старокостянтинівської тюрми разом з наглядачами та священнослужителями установи у період з 1909 по 1910 роки здійснили пожертву в сумі 5 рублів 50 копійок. У 1910 році начальник Рівненської тюрми та директор міського тюремного відділення разом з наглядачами тюрми пожертвував 7 рублів 50 копійок, працівники Дубнівської тюрми пожертвували 7 рублів 35 копійок. Начальник Кременецької тюрми віддав 14 рублів 39 копійок, Володимир-Волинської – 3 рублі, Житомирської – 10 рублів 10 копійок [204].

Якщо матеріальне і грошове забезпечення тюремної охорони мало системний характер, то на утримання самих місць позбавлення волі у Волинській губернії коштів традиційно не вистачало. Саме тому деякі місцеві тюремні начальники вносили пожертви і на користь очолюваних ними

тюремних установ, при чому не тільки у грошовій формі, але й інвентарем, харчами, предметами побуту тощо.

Зокрема, начальник Луцької тюрми І. Кронштейн пожертвував для очолюваної ним установи 160 рублів (на покращення якості харчів для арештантів перед Паскою та Різдом); дві швейні машинки «Зінгер» вартістю по 225 рублів кожна; машину для дезінфекції за 30 рублів; дві великі електролампи по 230 рублів кожна; два ткацькі станки по 125 рублів кожен; 24 ліжка та одіяла; токарно-столярний станок за 250 рублів тощо. В цілому ж ним було передано матеріальних ресурсів на суму 1802 рублі [204, арк. 350].

Аналізуючи загальну сукупність вище описаних фактів, складається враження, ніби спільними зусиллями держави і громадськості ситуація з реформуванням пенітенціарної системи, в межах Волинської губернії, на початку ХХ ст. потрохи почала змінюватись на краще, але кардинального позитивного зламу у цій сфері до 1917 року, на жаль, так і не відбулось.

3.3. Система місць позбавлення волі на території Волинської губернії

Наприкінці ХІХ ст. територія Волинської губернії (в адміністративному відношенні) поділялась на 12 повітів. В її межах функціонували 13 тюрем, де, переважно, утримувались особи, засуджені до ув'язнення за скоєні злочини проти власності приватних осіб, за нанесення ран і каліцтв, за грабежі та смертовбивства [3].

Специфічною ознакою процесу формування пенітенціарної системи у Волинській губернії була відсутність у ній каторжних тюрем. Відтак, тюремні установи губернії використовувались тільки для пересилки засуджених на заслання і для ув'язнення осіб, які перебували під слідством або відбували строкове покарання. Окрім того, в межах губернії функціонували й арештанські будинки для осіб, справи щодо яких підлягали розгляду мировими судьями.

Станом на 1804 рік більша половина тюремних установ Волинської губернії розташовувалась у будівлях, які уже на той час визнавались такими, що за своїми інженерно-технічними характеристиками не відповідали функціональному призначенню, адже у них було неможливо утримувати арештантів порізно (в залежності від виду вчинених злочинів). Особливо критична ситуація склалась у містах Дубно, Луцьку та Радзивиліві, де тюремні будівлі знаходились у вкрай небезпечному стані. Зокрема, в Радзивиліві тюрма розташовувалась у будівлі, яка майже повністю осіла в землю. Найкращими умовами утримання арештантів вирізнялась тоді тільки Житомирська губернська тюрма [222, арк. 95-97].

В центрі знімку келії колишнього Єзуїтського монастиря, які після 1871 року облаштували під тюремні приміщення. Фото 1873 року, автор А.Зелінський.

Зі звіту волинського губернатора за 1834 рік ми довідуємось про те, що лише у Житомирі та Новограді-Волинському в'язниці знаходились у державних будівлях, а в інших містах губернії вони розташовувались у таких же старих, але найманих будівлях, які вирізнялись вкрай незадовільними умовами утримання арештантів. В зв'язку із цим у керівництва губернської пенітенціарної служби існувала нескінченна

потреба в асигнуванні державних коштів на облаштування нових тюремних будівель [223, арк. 52]. До речі, у цьому ж звіті губернатора наявні клопотання і про виділення додаткових коштів на закупівлю продовольства для арештантів, якого катастрофічно не вистачало.

В другій половині XIX століття незадовільний матеріально-технічний стан існуючих місць позбавлення волі у Російській імперії привернув до себе увагу і законодавця. Недоліки системи відбування покарань стали особливо помітними відколи було видано Уложення про покарання 1845 року, яким передбачалася певна градація при розміщенні арештантів [192]. Згідно з Уложенням, вона відбувалася за становою приналежністю, статтю, віком та видом правопорушення.

Необхідність дотримання цієї норми, а також занадто деталізоване ділення арештантів на категорії (до 32 різновидів класифікації утримання в'язнів), стало однією з головних перешкод на шляху пристосування існуючих тюремних будівель до нововстановлюваних порядків. Фактично, перехід на нові стандарти унеможлилював здійснення якісного нагляду за арештантами і вимагав зведення нових тюремних блоків [247, ст.179]. А тому, технічний стан в'язниць, розподіл у них арештантів та існуюча система утримання в'язнів у тюрмах Волинської губернії визнавались однаково незадовільними. Лише поодинокі тюремні будівлі, зведені у більш пізній час, давали можливість для унормованого розподілу та утримування арештантів. Але і у них не завжди дотримувались встановлених нормативів.

На практиці, постійно зустрічались випадки спільного ув'язнення злочинців, які за ступенем важкості вчиненого злочину характеризувались різним рівнем толерантності до закону. Навіть в одиночних камерах, через брак приміщень, одночасно перебували по два або три арештанти. Значна ж частина тюремних приміщень взагалі унеможлилювала розподіл в'язнів за категоріями. Особливо це спостерігалось у повітових тюрмах, які інколи

складалися лише з 3-5 камер, у яких арештантів ніколи не розподіляли за категоріями, а тільки за статтю [238].

З огляду на постійне зростання рецидивної злочинності, таке об'єднання арештантів, на нашу думку, було однаково шкідливим як для ув'язнених, так і для держави в цілому. Особа, яка потрапила в тюрму за підозрою у вчиненні легкого злочину, за короткий час (під дією негативного впливу тюремного середовища) отримувала багатий запас злочинних знань і після звільнення, як правило, вчиняла новий, при чому, більш тяжчий злочин. І причина такого стану речей криється у все тій же переповненості тюрем Російської імперії.

Загальна кількість ув'язнених в 1867 році становила трохи більше 45000 осіб, тоді як максимальна місткість тюремних приміщень відповідала показнику близькому до 40 000 арештантів.

У той час на утримання в'язнів витрачалося до 2 млн. рублів на рік. Тобто, середня вартість утримання кожного арештанта складала близько 46 рублів. І як влучно зазначив М. М. Гернет: «За ці чотири десятки рублів на рік, або за 3,5 рублі в місяць, арештантів морили голодом, морозили, гноїли та душили в жахливих тюремних приміщеннях, лікували в переповнених в'язничних лікарнях або просто на брудній підлозі камери» [56, с. 520].

Одним із можливих способів зменшення державних асигнувань на утримання тюремної системи, з одночасним покращенням матеріального становища самих в'язнів, могло б стати залучення арештантів до певного виду оплачуваних робіт. Однак, на практиці адміністрації місць позбавлення волі, переважно, обмежувались проведенням внутрішньо-тюремних робіт з прибирання камер, приготування їжі та заготівлі дров, якими (в сукупності) охоплювали дуже малий відсоток в'язнів [238].

Характерною рисою функціонування тюрем у Волинській губернії було їхнє постійне переповнення ув'язненими, звідки ми можемо зробити

висновок, що Циркуляр про недопущення переповнення губернських та повітових місць ув'язнення арештантами, виданий Головним тюремним управлінням в 1879 році, не виконувався, хоча Міністерство внутрішніх справ і робило певні кроки для покращення ситуації. Розуміючи, що вирішення вказаної проблеми може бути зрушене з місця лише за наявності коштів, воно рекомендувало губернаторам добути (а точніше – випросити) їх у купців – членів тюремних комітетів, адже на дворян (членів тих же комітетів) міністерські урядники не розраховували через їх повсюдне незадовільне фінансове становище [56, с. 67-68].

Серед основних причин, які призвели до переповненості тюрем, було і службове недбальство слідчих, котрі кидали до в'язниці людей нерідко без всякого на те приводу і тримали їх під арештом аж до початку слідства. Оскільки вони, практично, не несли ніякої відповідальності за неправомірний арешт, а суди, які повинні були розглядати скарги на неправомірні дії слідчих, ставилися до такої категорії справ без належної уваги, то проблема, сама по собі, не вирішувалась десятиліттями. За словами М. М. Гернета, тільки одну четверту частину всіх ув'язнених осіб суд визнавав винними, інші 75% людей утримувались у в'язницях без законних на те підстав [56, с. 68].

Інша хронічна проблема тюрем у Волинській губернії – це неналежне забезпечення арештантів провіантом. Хоча передбачені казною норми харчування в'язнів мали бути однотипними, але на практиці вони суттєво відрізнялися. В деяких тюрмах губернії, внаслідок зловживання тюремної адміністрації та безтурботності тюремних комітетів і відділень, до арештантів (повною мірою) не надходили навіть ті продукти, що були передбачені казною. Нерідко тюремні комітети і відділення просто звільняли себе від зобов'язань щодо належного утримання арештантів та допускали видачу їм «кормових грошей» на руки [237]. В інших же в'язницях, навпаки, забезпечення ув'язнених було доведене до надмірності,

коли арештанти мали по 2 ситні страви та пили чай 2 рази на день [238, арк. 24-25]. А були і зовсім курйозні випадки, коли м'ясо та хліб постачалися в місця позбавлення волі у такій кількості, що арештанти, не будучи в змозі їх з'їсти, продавали залишки провіанту бідним людям та караульним, викликаючи таким чином почуття заздрості як в одних, так і в інших [238]. Проте наведений факт був явищем швидше винятковим, аніж системним.

Наступною важливою проблемою в діяльності тюремних установ Волинської губернії було незадовільне медичне обслуговування хворих в'язнів. Спеціальні тюремні лікарні функціонували тільки в столичних і деяких губернських тюрмах, тоді як в усіх інших місцях позбавлення волі обов'язки з лікування ув'язнених покладались на місцевих лікарів. Але у тих випадках, коли в місті був лише один повітовий лікар, який постійно здійснював виїди до цивільних хворих, арештанти взагалі (нерідко) залишалися без медичного догляду [238].

Не менш важливим у цій ситуації було і питання обмеження спілкування хворих та здорових в'язнів. Якщо у великих тюремних замках, і справді, функціонували лікарняні приміщення, які надавали можливість тюремній адміністрації розділити ці дві категорії арештантів, то у малих тюрмах ув'язнені обох категорій змушені були відбувати покарання разом. І тільки в окремих випадках важкохворих ув'язнених відправляли до місцевих лікарень, де для них облаштовували спеціальні приміщення.

Варто також звернути увагу і на досить складну, з технічної точки зору, проблему переоблаштування діючих та будівництво нових тюремних приміщень у Волинській губернії, адже неефективність залучення до таких проектувальних робіт лише інженерів та техніків була доведена на практиці. Без участі спеціалістів, ознайомлених з тюремною справою, які б чітко уявляли де, скільки і з якою метою мають бути зведені ті чи інші

приміщення, говорити про успішну експлуатацію тюремної будівлі в майбутньому не видається можливим [238].

Перебудова місць позбавлення волі та приведення існуючих тюремних будівель до належного технічного стану залишалися (по суті) єдиним можливим успішним інструментом для реформування пенітенціарної системи в цілому. Саме тому державою і був вибраний курс на реконструкцію тюремних приміщень. Проте, і цей етап реформування тюремної системи Російської імперії виявився не надто вдалим, оскільки реальні умови відбування покарання, не дивлячись на будівництво низки нових тюрем, фактично не змінилися [1, с. 247].

З цього приводу начальник Головного тюремного управління Саломон, виступаючи у 1898 році, влучно зауважив: «Успіхи, досягнуті з часу реформи у сфері тюремно-будівельній, мають окремий і випадковий характер. У багатьох тюрмах арештанти, як і колись, розміщені тісно, як і колись, є тюремні споруди, що тримаються разом містичним чином...» [94, с. 237].

Аналогічну ситуацію ми бачимо і у Волинській губернії, де арештантські приміщення в повітах (при станових квартирах) інколи могли знаходитись в льохах та землянках, а самі тюремні будівлі не завжди відповідали нормам утримання в'язнів [239, арк. 1-10].

Зі звіту волинського губернатора за 1878 рік [225, арк. 49] ми дізнаємось про те, що в Овручі, Новограді-Волинському та Ковелі тюрми розташовуються у державних будівлях, спеціально збудованих для потреб тюремного відомства. У Житомирі, Заславлі та Володимирі-Волинському – у пристосованих для тюремних потреб монастирських будівлях; у Старокостянтиніві, Луцьку, Дубно, Радзивилові, Кременці та Острозі – у приватних будівлях, орендованих за рахунок державної казни.

До числа будівель, які найкраще відповідали своєму призначенню, відносились тюремні замки в Овручі, Новограді-Волинському, Рівному та

Ковелі, а також переоблаштовані монастирські будівлі у Житомирі та Заславі. В Луцьку, Кременці та Радзивиліві тюремні приміщення відповідали встановленим вимогам лише частково, а в інших містах – зовсім не відповідали нормам утримання арештантів.

Тіснота приміщень у тюремних будівлях зумовлювала проблеми і з організацією праці арештантів. Через нестачу місця, ремісничі майстерні були створені лише в Овручі, Кременці та Новограді-Волинському. В інших тюрмах губернії арештанти були зайняті, переважно, внутрішньогосподарськими роботами, і лише зрідка відправлялись на роботи у місто.

На початок 1878 року в усіх губернських тюрмах залишалось в ув'язненні 1115 осіб, протягом 1878 року прибув іще 6321 арештант, вибув до кінця поточного року 6131 арештант і, таким чином, на кінець 1878 року в ув'язненні залишилось 1305 осіб [225, арк. 92].

В той же час, оборот сум по Волинському губернському тюремному відомству в 1878 році становив 182511 рублів 94,5 копійки [225, арк. 42] .

На думку генерал-губернатора, тюремна справа у звітному періоді йшла (на скільки це було можливо при існуючій тоді тюремній системі) досить таки задовільно. Попри це, на наш погляд, недостатнє фінансове забезпечення тюрем у Волинській губернії, все-таки, негативно впливало на ведення ними поточних справ та унеможливлювало виконання приписів нормативно-правових документів щодо умов утримання арештантів у місцях позбавлення волі.

Для того, аби зрозуміти динаміку змін у процесі реформування волинського сегменту пенітенціарної системи Російської імперії, нам обов'язково слід визначити базові кількісні показники станом на початок проведення реформ, тобто на кінець 1879 року.

Отже, початково **Житомирська губернська тюрма** займала частину будівлі колишнього єзуїтського монастиря в центрі міста, по вулиці Чуднівській. Однак, після пожежі 18 травня 1870 року тюремні

приміщення збереглися лише у державному флігелі, який тоді вцілів і був реконструйований за рахунок сум, виділених тюремним комітетом. Але вже 1 квітня 1871 року всіх арештантів тимчасово перевели у будинок Гапермана, котрий перед тим найняли для потреб місцевого військового гарнізону, а тюремну лікарню та жіночий корпус розташували в орендованому будинку Скопоровського. Проте, через незручність і надзвичайну тісноту орендованих приміщень [224, арк. 133], Житомирській тюремній установі невдовзі передали в розпорядження всю будівлю колишнього єзуїтського монастиря, котра з трьох сторін була огорожена кам'яною стіною, а з четвертої сторони – дерев'яним парканом. В її приміщеннях облаштували чоловіче відділення (на 22 камери і 5 карцерів) та жіноче відділення (на 5 камер і 2 карцери), у яких за нормами об'єму повітря, що припадає на одного ув'язненого, могло бути розміщено 223 особи. В дійсності, у 1879 році середньодобова кількість арештантів у ній становила 344 особи (при найбільшій добовій кількості у 382 арештанти).

При будівлі тюрми, але поза її парканом, знаходилась квартира для наглядача, що було у ті часи загальноприйнятною та необхідною умовою для здійснення наглядових функцій. А загалом же, у ній тоді працювало 4 наглядачі, 1 наглядачка та 7 ключниць.

Для забезпечення в'язнів належним лікуванням, при Житомирській тюрмі була облаштована лікарня на тридцять ліжок.

Разом із тим, практика облаштування тюрем в Російській імперії передбачала зведення в межах тюремної території і церков або каплиць. У разі ж неможливості такого будівництва практикувалось виділення окремої тюремної камери для проведення у ній богослужінь в неділю та святкові дні. В тюремній будівлі міста Житомира діяла спеціально облаштована церква, при якій постійно перебував священник та диякон. До їхніх функцій, окрім проведення богослужіння, належало й здійснення

морально-релігійного перевиховання арештантів шляхом постійного ознайомлення в'язнів з книгами релігійного змісту.

Також при тюрмі функціонувала школа грамотності, в якій навчалося 25 осіб. Ремеслом в'язні Житомирської тюрми не займались, оскільки для організації майстерень не вистачало місця [226, арк. 52].

Загальна кількість арештантів у Житомирській тюрмі в 1879 році склала 1343 чоловіки та 94 жінки, з яких у 1879 році вибуло – 358 чоловіків та 40 жінок, відправлено на каторгу – 17 чоловіків та 1 жінку, до Сибіру на поселення – 7 чоловіків та 1 жінку, до Сибіру чи в інші віддалені регіони на проживання – 168 чоловіків та 3 жінки, в арештанські роти – 112 чоловіків, померло 25 чоловіків та 3 жінки, переведено до інших тюрем – 322 чоловіки та 23 жінки. Таким чином, на початок 1880 року в Житомирській тюрмі залишилось 334 чоловіки та 23 жінки. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 12 малолітніх хлопців та 5 малолітніх дівчат, 151 неповнолітній хлопець та 11 неповнолітніх дівчат; 8 політичних в'язнів-чоловіків та 1 жінка [226, арк. 53].

Новоград-Волинська повітова тюрма розташовувалась на околиці міста в державній кам'яній будівлі, спеціально зведеної для потреб тюремного відомства. Вона зараховувалась до тюрем, котрі були облаштовані відповідно до встановлених правил. У ній нараховувалось 32 камери для 100 арештантів. Попри це, у 1879 році в її приміщеннях було зафіксовано одночасне перебування 210 осіб. Таким чином, кількість арештантів, яка одночасно перебувала в тюрмі, була вдічі більшою, аніж фактично передбачена діючими нормами.

Зокрема, у звіті губернатора містяться відомості про рух арештантів у Новоград-Волинській тюрмі протягом 1879 року. Так, на початок 1879 року у ній залишалось – 129 в'язнів, прибули протягом звітного періоду – 383 арештанти, вибуло – 358 осіб, залишились на початок 1880 року – 153 особи.

В загальній кількості арештантів нараховувалось: 12 малолітніх хлопців та 3 малолітніх дівчат, а також 45 неповнолітніх хлопців [226, арк. 53] .

При тюрмі була облаштована лікарня, яка одночасно могла прийняти вісьмох хворих, що, на нашу думку, цілком достатньо для запланованої кількості арештантів. Однак, враховуючи її постійну переповненість, така кількість лікарняних ліжок не відповідала реальній потребі.

Розглянувши архівні матеріали, дізнаємося, що у звітному періоді в тюрмі було працевлаштовано 7 наглядачів, а квартира для них знаходилась у місті, поза межами в'язниці. На наш погляд, це ускладнювало здійснення якісного нагляду за місцем позбавлення волі та сприяло збільшенню кількості втеч арештантів [252, арк. 1-15].

На відміну від Житомирської губернської тюрми, школи для ув'язнених у Новограді-Волинському (за браком місця) не було. Втім, при тюрмі діяла церква, де священнослужителі навчали арештантів грамоти та відправляли богослужіння.

Рівненська повітова тюрма розташовувалась на околиці міста, в державній кам'яній будівлі, спеціально зведеній для потреб тюремного відомства. У ній було облаштовано 21 камеру для 50 осіб. Найвищий показник заповнюваності її приміщень у 1879 році становив – 153 арештанти протягом однієї доби.

У звіті губернатора міститься інформація про здійснення двох невдалих спроб одиночної втечі та двох випадків бійок між арештантами (з нанесенням побоїв), що свідчить про неспроможність наглядачів якісно виконувати свої повноваження, попри те, що їх кількість становила 8 осіб.

На початок 1879 року в тюрмі залишалось в ув'язненні – 95 осіб, прибуло у 1879 році – 872 арештанти, вибуло – 866, залишилась в ув'язненні на початок 1880 року – 101 особа. В загальній кількості

арештантів нараховувалось: 37 неповнолітніх хлопців та 1 політичний арештант [226, арк. 54].

На розвиток Рівненської тюрми у 1879 році внесено приватних пожертвувань на суму 23 рублі 95 копійок. Це перший випадок, коли у звіті губернатор зазначає про наявність приватних пожертвувань на розвиток в'язниці.

Вид Рівненської повітової тюрми в 30-х роках ХХ ст. (Фото з відкритих джерел)

В державних будівлях розташовувались і тюремні установи у Володимирі-Волинському, Ковелі, Заславі та Овручі.

Так, **Володимир-Волинська повітова тюрма** розташовувалась у державній кам'яній будівлі, в центрі міста, і нараховувала 12 камер для 56 арештантів. Проте, у 1879 році в її приміщеннях було зафіксовано одночасне цілодобове перебування 114 осіб, а це вдвічі перевищує встановлену норму.

При тюрмі перебував всього лише 1 наглядач та 6 сторожів. Діяла при ній і лікарня на 15 ліжок та капличка, де священник Левицький проводив богослужіння для арештантів, а також навчав їх грамоті, оскільки тюремної школи не було.

На початок 1879 року у Володимир-Волинській тюрмі залишалось в ув'язненні – 73 особи, прибуло протягом 1879 року – 235 арештантів, вибуло – 200, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 108 осіб. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 2 малолітніх, 1 неповнолітній та 4 політичних в'язні.

Сума приватних пожертвувань на потреби Володимир-Волинської тюрми у 1879 році склала 10 рублів [226, арк. 55-56].

Вид Володимир-Волинської повітової тюрми в 20-х роках ХХ ст. (Фото з відкритих джерел)

Схожа ситуація спостерігається і в **Ковельській повітій тюрмі**, яка розташовувалась у центрі міста, в державній кам'яній будівлі і нараховувала 19 камер для 50 осіб.

Найвищий зафіксований показник заповнюваності її тюремних приміщень у 1879 році становив – 129 арештантів протягом однієї доби.

Штат охорони Ковельської тюрми нараховував 6 наглядачів та 1 сторожа. У тюрмі діяла лікарня на 14 ліжок і церква, де богослужіння проводив священник Гапанович. Також при Ковельській тюрмі функціонувала школа грамотності, у якій викладав той же самий

священик. Арештанти Ковельської тюрми мали можливість займались взуттєвим та столярним ремеслом, з якого у звітному періоді було виручено 39 рублів 84 копійки.

На початок 1879 року в Ковельській повітовій тюрмі залишалась в ув'язненні – 71 особа, прибуло протягом 1879 року – 484 арештанти, вибуло – 453, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 102 особи. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 7 неповнолітніх та 2 політичних в'язні [226, арк. 56].

Вид Ковельської повітової тюрми в 30-х роках ХХ ст. (Фото з відкритих джерел)

Заславська повітова тюрма розташовувалась у центрі міста, в кам'яній державній будівлі, яка до того належала заславському костелу св. Йосифа. Вона нараховувала 11 камер для 70 осіб. У 1879 році в її приміщеннях було зафіксовано одночасне цілодобове перебування – 148 осіб.

При тюрмі перебувало 7 наглядачів, квартира для яких розташовувалась на території самої тюремної установи.

На початок 1879 року в Заславській повітській тюрмі залишалось в ув'язненні – 100 осіб, прибуло протягом 1879 року – 424 арештанти, вибуло – 440, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 84 особи. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 18 неповнолітніх та 1 політичний в'язень [226, арк. 56-57].

Тюремна будівля у Заславі потребувала розширення, облаштування окремих карцерів та заміни паркану.

Хоча при ній і діяла лікарня на 5 ліжок, але школи грамотності та церкви (чи каплиці) не було.

Овруцька повітова тюрма розташовувалась на околиці міста в державній кам'яній будівлі, спеціально зведеній для потреб тюремного відомства. У ній було облаштовано 23 камери для 75 осіб, але у 1879 році було зафіксовано одночасне цілодобове перебування в її камерах – 150 осіб.

При тюрмі перебувало 4 наглядачі та 4 ключники, а квартира наглядача тюрми знаходилась на її території. В Овруцькій тюрмі арештовані розподілялись за видом злочину. При тюрмі діяла лікарня на 10 ліжок та школа, в якій викладав молодший соборний священик. Він же проводив недільні та святкові богослужіння в тюремній церкві.

На початок 1879 року в Овруцькій повітській тюрмі залишалось в ув'язненні – 62 особи, прибуло у 1879 році – 340 арештантів, вибуло – 288, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 114 осіб [226, арк. 57].

Вид Овруцької повітової тюрми наприкінці XIX – початку XX ст.
(Фото з відкритих джерел)

Острозька повітова тюрма розташовувалась в центрі міста, в орендованому приміщенні за 1050 рублів на рік.

Головний корпус тюрми був кам'яний, але флігелі – дерев'яні. Будівля нараховувала 9 камер для 56 арештантів. Найвищий зафіксований показник заповнюваності її тюремних приміщень у 1879 році становив – 84 арештанти протягом однієї доби.

Штат тюремної охорони нараховував 4 наглядачі та 2 ключники, що, на наш погляд, було достатнім для забезпечення якісного нагляду за арештантами. Квартира наглядача знаходилась в межах тюремної огорожі.

В орендованій тюремній будівлі було достатньо місця для того, аби облаштувати лікарню на 7 ліжок та швейну і взуттєву майстерні, від комерційної діяльності яких у звітному році отримано 85 рублів 60 копійок. Однак, школи та церкви при тюрмі не було, тому грамоти арештантів навчали священники, котрі проводили службу в капличці.

На початок 1879 року в Острозькій повітській тюрмі залишалось в ув'язненні – 55 осіб, протягом 1879 року прибуло – 209 арештантів, вибуло

– 187, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 77 осіб. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 2 малолітніх, 4 неповнолітні та 1 політичний в'язень [226, арк. 53-54].

На розвиток Острозької тюрми у 1879 році внесено приватних пожертвувань у готівковій формі на суму 50 рублів 18 копійок, а також харчами – на 50 рублів.

Дубнівська повітова тюрма розташовувалась на околиці міста, в орендованій (у поміщиці Грохольської) кам'яній будівлі за 1500 рублів на рік. У ній нараховувалось 13 камер та 1 карцер. Будівля була старою, сирою і за розрахунками могла вмістити 45 арештантів. Проте, у 1879 році в її камерах було зафіксовано одночасне цілодобове перебування – 150 осіб.

Штат тюремної охорони нараховував 6 наглядачів та 2 ключники. Квартира наглядача знаходилась в межах тюремної огорожі, але кількість втеч, згідно з архівними даними, постійно збільшувалась [253, арк. 4]. Так, у звітному періоді було вчинено 3 втечі, проте одного в'язня спіймали поблизу караульного поста.

На початок 1879 року в Дубнівській повітовій тюрмі перебувала в ув'язненні – 71 особа, протягом 1879 року прибуло – 717 арештантів, вибуло – 690, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 98 осіб. В загальній кількості арештантів нараховувалось 4 неповнолітні особи та 1 політичний в'язень [226, арк. 54].

За браком місця та коштів церкви при тюрмі не було, втім священник уповноважувався приходити двічі на місяць для проведення молитов та повчань.

Луцька повітова тюрма розташовувалась на околиці міста, в орендованій кам'яній будівлі за 1500 рублів на рік. У ній нараховувалось 17 камер для 50 арештантів.

В 1879 році було зафіксовано одночасне цілодобове перебування в її камерах – 102 особи. Але підслідні арештанти у ній утримувались окремо від строково-ув'язнених осіб.

Штат тюремної охорони нараховував 6 наглядачів і 2 ключники. Квартира наглядача знаходилась за тюремною огорожею.

При Луцькій тюрмі діяла лікарня на 12 ліжок, школа та капличка.

На початок 1879 року в Луцькій повітовій тюрмі залишалось в ув'язненні – 46 осіб, протягом 1879 року прибуло – 234 арештанти, вибуло – 184, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 96 осіб. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 6 неповнолітніх та 1 політичний в'язень [226, арк. 55].

Вид Луцької окружної (повітової) тюрми в середині 1890-х років. Фото з Вікіпедії.

Кременецька повітова тюрма розташовувалась на околиці міста, під горою, в орендованій кам'яній будівлі за 1350 рублів на рік. У ній нараховувалось 16 камер для 115 арештантів. Найвищий показник

заповнюваності її тюремних приміщень у 1879 році становив – 153 арештанти протягом однієї доби.

Штат тюремної охорони нараховував 8 наглядачів і 2 ключники. Квартира наглядача знаходилась за тюремною огорожею.

При тюрмі діяла капличка і лікарня на 20 ліжок. Школи не було, але грамоті ув'язнених навчав місцевий священик.

На початок 1879 року в Кременецькій повітовій тюрмі залишалось в ув'язненні – 118 осіб, прибув протягом 1879 року – 391 арештант, вибуло – 372, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 137 осіб. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 3 неповнолітні та 1 політичний в'язень [226, арк. 55].

На розвиток Кременецької тюрми у 1879 році внесено приватних пожертвувань в сумі 38 рублів 11 копійок.

Вид колишньої Кременецької повітової тюрми в 40-х роках ХХ ст.
(Фото з відкритих джерел)

Старокостянтинівська повітова тюрма розташовувалась у центрі міста, в орендованому кам'яному приміщенні, за яке державна казна сплачувала 1200 рублів на рік. У ній нараховувалось 8 камер для 68 арештантів. В 1879 році в її приміщеннях зафіксовано одночасне цілодобове перебування – 162 особи.

Штат тюремної охорони нараховував 6 наглядачів і 2 ключники. Квартира наглядача знаходилась в межах тюремної будівлі.

При Старокостянтинівській тюрмі діяла капличка, лікарня на 10 ліжок і школа. Грамоті у ній навчав місцевий священник Олесницький.

На кінець 1878 року в Старокостянтинівській повітовій тюрмі залишалось в ув'язненні – 124 особи, протягом 1879 року прибув – 381 арештант, вибуло – 438, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 67 осіб.

В загальній кількості арештантів нараховувалось: 52 неповнолітніх хлопці та 3 дівчат, а також 2 політичних в'язні [226, арк. 57].

Радзивилівська етапна тюрма розташовувалась на околиці міста, в дерев'яній орендованій будівлі за 358 руб. 33,3коп. на рік. У ній було облаштовано 6 камер та 1 карцер для 12 арештантів.

Штат тюремної охорони нараховував 4 наглядачів та 1 ключника.

При тюрмі діяла лікарня на 2 ліжка. Школи і каплички не було.

На початок 1879 року в Радзивилівській етапній тюрмі залишалась в ув'язненні – 21 особа, протягом 1879 року прибуло – 96 арештантів, вибуло – 97, залишилось в ув'язненні на початок 1880 року – 20 осіб. В загальній кількості арештантів нараховувалось: 3 малолітніх хлопці та 2 малолітніх дівчат, 2 неповнолітніх хлопці і 1 політичний в'язень [226, арк. 57-58].

Кращими тюрмами губернії тоді вважались ті установи виконання покарань, що були розташовані у державних (спеціально облаштованих) будівлях, потім – тюрми, розміщені в монастирських келіях, далі – тюрми, облаштовані в орендованих приміщеннях [228, арк. 34].

Протягом 1879 року в тюремних лікарнях перебувало 1876 хворих арештантів чоловічої та 162 арештанти жіночої статі, із них 1692 чоловіки та 148 жінок одужали; 56 чоловіків та 4 жінки померли; інші 128 чоловіків та 10 жінок залишались у лікарнях станом на початок 1880 року.

На харчування арештантів в звітному періоді відпускались суми з розрахунку: 7 копійок на день для простолюдина, 15 копійок – для привілейованого члена суспільства, 61 копійка – для хворого, 10 копійок – для засланоного [226, арк. 58] (але це ще не свідчить про дотримання умов належного харчування в'язнів).

Таким чином, ситуація з дотриманням встановлених норм функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії на початок проведення тюремної реформи потребувала негайного виправлення. І звісно ж, вимагала від компетентних державних органів виділення додаткових коштів з (державної казни) для поліпшення стану тюремних будівель. При цьому, слід зауважити, що значна кількість коштів, яка уже виділялась на потреби тюрем, не завжди вдало розподілялась на місцях.

Саме хронічна нестача арештантських площ в усіх тюрмах губернії не дозволяла утримувати в'язнів відповідно до обумовлених правил, а особливо в умовах зростання кількості ув'язнених осіб [228, арк. 34].

Підтвердженням цьому є дані про рух арештантів у 1881 році. Так, на початок 1881 року в усіх тюрмах Волинської губернії залишалось в ув'язненні – 2079 чоловіків та 151 жінка, прибули протягом 1881 року – 12 968 чоловіків та 1328 жінок, вибули – 12 887 чоловіків та 1331 жінка, залишались в ув'язненні на початок 1882 року – 2160 чоловіків та 148 жінок [228, арк. 34].

Саме тому, у 1882 році при повітових в'язницях губернії облаштували 6 додаткових приміщень, чого було, явно, недостатньо.

Постійна переповненість місць позбавлення волі, які, у переважній більшості випадків, розташовувались у старих занедбаних будівлях, фактично, унеможлиблювала підтримання належного санітарно-епідеміологічного режиму експлуатації тюремних приміщень. Через це у 1882 році серед арештантів Луцької та Володимир-Волинської тюрем спалахнула тифозна гарячка. Для боротьби з цією хворобою в'язням

покращили харчовий раціон та умови догляду за білизною та одягом. Хворих арештантів переводили в окремі камери чи міські лікарні. А коли у Радзивилівській тюрмі спалахнуло епідемічне запалення очей, то для його подолання тюремна адміністрація найняла у місті окреме приміщення для організації процесу лікування хворих.

Протягом 1882 року тюремні церкви функціонували лише в Житомирі, Овручі, Ковелі та Рівному, а капличка – у Володимирі-Волинському. В інших тюрмах богослужіння відправляли в одній із тюремних камер.

Школи грамотності діяли тільки в Ковелі (на 15 осіб), Кременці (на 20 осіб), в Овручі (на 13 осіб). В тюремних установах інших міст навчання відбувалось шляхом читання книг релігійного змісту.

Майстерень для організації арештанських робіт (за браком місця) в тюрмах Волинської губернії майже не було, тому протягом 1882 року ув'язнені були зайняті на внутрішньо-господарських роботах.

У звіті губернатора за 1882 рік наводиться цікава статистика щодо вартості цілодобового утримання в'язнів. Так, у Житомирській тюрмі утримання здорового в'язня коштувало 8,8 копійки на добу, хворого – 22 копійки; у Ковельській – 13 та 25 копійок відповідно; у Володимир-Волинській – 10 та 18 копійок; у Заславській – 7, 5 та 22, 5 копійки; у Новоград-Волинській – 7, 5 та 21,44 копійки; у Луцькій – 10 та 30 копійок; у Рівненській – 10 та 49 копійок; у Кременецькій – 9 та 18 копійок; у Радзивилівській – 9 та 18; в Острозькій – 9,1 та 17,6 копійки; в Дубнівській – 9 та 40 копійок; в Овруцькій – 10 та 40 копійок; у Старокостянтинівській – 8 та 14 копійок [229, арк. 23].

На початок 1882 року в тюрмах Волинської губернії залишалось в ув'язненні 2160 чоловіків та 148 жінок, прибуло у 1882 році – 11608 чоловіків та 1375 жінок, вибуло – 11698 чоловіків та 1381 жінка,

залишилось в ув'язненні на початок 1883 року – 2070 чоловіків та 142 жінки [229, арк. 65].

Зростання рівня переповненості тюрем тільки сприяло поширенню різних хвороб. Відтак, до вже наявних 179 хворих на початок 1883 року, прибавилось іще 2080 осіб. Із них одужало 2119, померло 53 особи, 87 осіб продовжували перебувати під наглядом лікарів.

На забезпечення арештантів харчами з державної казни у 1883 році було виділено 11 951 руб. 39 коп., з яких витрачено лише 10 541 руб., а 1410 руб. 39 коп. перераховано в економічний капітал комітету тюрем [230, арк. 25].

Хоча питання роздільного утримання арештантів за статтю, віком та видом вчиненого злочину і турбувало тюремний комітет, втім для розширення площі в'язниць у нього, традиційно, не вистачало коштів. Теж саме стосується і організації тюремних майстерень. Як правило, арештанти і надалі виконували лише внутрішньо-господарські роботи, адже на роботи у місто їх не було кому супроводжувати, через невелику кількість тюремних наглядачів та неможливість збільшення їх штату внаслідок недостатнього фінансування в'язниць.

На початок 1883 року в тюрмах Волинської губернії залишались в ув'язненні – 2070 чоловіків та 142 жінки, протягом 1883 року прибуло – 11 804 чоловіків та 1352 жінки, вибуло – 12 453 чоловіки та 1406 жінок, залишилось в ув'язненні на початок 1884 року – 1421 чоловік та 88 жінок [230, арк. 41].

У звіті губернатор вкотре констатує непридатність більшості тюремних будівель для належного утримування в'язнів. Особливо це стосувалось тюремних будівель, зведених із дерева, оскільки у них «створені» для арештантів найкращі умови для втечі. Зокрема, у звітному періоді з тюрми у Старокостянтинові втекло 8 каторжних арештантів,

зробивши пролам у стелі тюремної будівлі, а за тим розібравши і її дах [230, арк. 25].

Оглядаючи у попередньому (1882) році стан тюремних установ у Волинській губернії, начальник Головного тюремного управління дійшов висновку:

1) Про нагальну необхідність якнайшвидшого вирішення питання про облаштування центральної губернської тюрми, з таким розрахунком, щоб у ній відбували покарання лише строково-ув'язнені особи, а у повітових тюрмах утримувались би тільки підслідні та пересильні арештанти.

2) Про необхідність розміщення повітових тюремних установ у Луцьку, Острозі, Дубно та Кременці в державних будівлях [230, арк. 26].

В той же час, кількість арештанських домів для в'язнів скоротилась у 1883 році до 16, що може свідчити про зменшення кількості дрібних правопорушень, покарання за які накладались мировими суддями.

На початок 1884 року в тюрмах Волинської губернії залишались в ув'язненні – 1421 чоловік та 88 жінок; протягом 1884 року прибули – 13934 чоловіки та 2197 жінок; вибули – 13808 чоловіків та 2183 жінки, залишились в ув'язненні на початок 1885 року – 1547 чоловіків та 102 жінки [231, арк. 94].

На продовольство для них з державної казни було відпущено 56634 руб. 34 коп., а витрачено 58041 руб. 59 коп. Звідси робимо висновок про розбіжність у потребах фінансового характеру та фактичним фінансуванням тюрем Волині. Окрім того, за рахунок держави, арештанти повинні були забезпечуватися одягом, нижньою білизною та взуттям.

Оскільки лікарні також фінансувалися за державний кошт, то у звітному періоді на потреби тюремної медицини у Волинській губернії було виділено 14 085 руб. 68 коп., які повністю витратили, а відтак з

економічних сум тюремного комітету додатково надали іще 4442 руб. 79 коп.

В тюремних лікарнях у 1884 році перебувало 1730 арештантів, з яких 1603 одужало, 39 померло, а 88 і надалі залишились під наглядом лікарів.

За нормативними вимогами утримування в'язнів, в тюрмах Волинської губернії у 1884 році одночасно мали б перебувати не більше як 1084 особи [231, арк. 20].

Порівнюючи цю цифру з реальною кількістю в'язнів у звітному періоді, губернатор вкотре констатував переповненість тюрем губернії, внаслідок чого утримання їх в чистоті та належному порядку становило великі труднощі. Однак, особливо гостро проблема з облаштуванням нових тюремних приміщень стояла в Острозі, Дубно, Кременці та Старокостянтиніві. Справа у тому, що будівлі, в яких вони знаходились, початково призначались для звичайного буденного проживання громадян, а не для утримування в'язнів за видами вчинених злочинів, віком та статтю. У Старокостянтинівській тюрмі навіть була відсутня огорожа з трьох фронтальних сторін будівлі, що ускладнювало здійснення нагляду за ув'язненими.

Згідно зі звітними даними губернатора, на початок 1885 року в тюрмах Волинської губернії залишалось в ув'язненні – 1850 осіб, прибули протягом того ж року – 7433 арештанти, вибув – 7671, залишилось в ув'язненні на початок 1886 року – 1612 осіб [232, арк. 38].

Але, оскільки у статистичній відомості за 1884 рік вказано, що на кінець попереднього звітного періоду в тюрмах Волинської губернії залишалось в ув'язненні 1649 осіб (1547 чоловіків та 102 жінки), то у нас виникають сумніви з приводу достовірності вихідних даних за 1885 рік, де мова йде уже про 1850 арештантів. Пояснити цю розбіжність, поки що, не видається можливим.

Разом із тим, в тюремних лікарнях у 1885 році, загалом, перебувало 1429 арештантів, з яких 1314 одужало, 35 померло, а 80 і надалі залишились під наглядом лікарів.

Аналізуючи зайнятість ув'язнених роботами, зауважимо, що з липня 1885 року строково-ув'язнені арештанти Житомирської тюрми під наглядом тюремного конвою були задіяні на роботах з дроблення каменю на Житомирському міському кар'єрі та ремонтних роботах на Житомирсько-Бердичівському шосе. Оскільки дана справа мала успіх, то було вирішено залучити до цього виду робіт 200 в'язнів. У зв'язку із цим до Житомирської тюрми почали переводити з повітових в'язниць інших строково-ув'язнених арештантів.

Для виробничих потреб в кар'єрі облаштували кузню, столярню та кухню, а на віддалених ділянках шосе, з дозволу Головного тюремного управління, звели дві арештантські будівлі (на 45 осіб кожна) для того, аби зменшити витрати на доправлення ув'язнених до місця проведення робіт.

Оплата праці здійснювалась поденно: столярам та ковалям платили по 40 копійок, а чорноробам – по 20 копійок за робочу зміну. З липня 1885 по січень 1886 року арештанти відремонтували 22 верстви шосе та заготовили 337 кубічних метрів щебеню. За це вони отримали 3772 руб. 40 коп. платні, з яких 1904 руб. 70 коп. видано їм на арештантські книжки, а решта – 1867 руб. 70 коп., була перерахована на потреби Комітету. Із них – 535 руб. 84 коп. використано для покращення харчування, а 695 руб. 38 коп. – для закупівлі одягу [232, арк. 39].

Окрім того, в Житомирській тюрмі була організована робота швейної та взуттєвої майстерень, де шили одяг та виготовляли взуття для арештантів всієї губернії. З цією метою довелося орендувати додаткове приміщення за 550 руб. на рік. Однак, це стало вигідним капіталовкладенням, оскільки, в такому випадку, можна було закрити додаткові орендовані тюремні приміщення в Заславі, Кременці,

Володимирі-Волинському та Острозі (оренда яких коштувала державній казні 2180 руб. на рік).

При додатковій тюремній будівлі в Житомирі був колодязь та водойма, що дозволяло економити кошти на водопостачанні та поливі тюремних городів. В той же час, у повітових тюрмах губернії майстерні організовані так і не були (за винятком тюрми в Острозі, де також виготовляли взуття для арештантів) [232, арк. 39].

Згідно з даними звіту губернатора за 1885 рік, на утримання тюрем Волинської губернії, загалом, було витрачено 100 513 руб. 36 коп., з яких: 19 300 руб. – на утримання апарту управління; 52 452 руб. 44 коп. – на продовольство; 2530 руб. 80 коп. – на лікування; 14 273 руб. 12 коп. – на виготовлення одягу, взуття та білизни; 8822 руб. – на оренду тюремних будівель; 3135 руб. – на утримання їх в чистоті [232, арк. 40]. Незалежно від цього Товариство піклувальне про тюрми виділило на потреби губернських тюремних установ іще 23 626 руб. 91 коп.

На початок 1886 року в тюрмах Волинської губернії залишалось в ув'язненні – 1612 осіб, протягом звітного періоду прибуло – 8810 арештантів, вибуло – 8737, залишилось в ув'язненні на початок 1887 року – 1685 осіб [233, арк. 14].

На закупівлю одягу та взуття для арештантів у звітному періоді витратили 15 599 руб. 45 коп., а на продовольство – 38 733 руб. 86 коп. [233, арк.15].

Жодних істотних змін у питанні проведення реконструкції діючих тюремних будівель не відбулось. Зафіксовано лише дрібні ремонтні роботи. Відтак, розміщення арештантів за категоріями і надалі було майже неможливим, а надто в орендованих тюремних приміщеннях.

Традиційно складним залишався зимовий період, коли в тюрмах накопичувались пересильні арештанти, які до відкриття навігації на річках не могли бути етаповані в Сибір.

В 1886 році в'язні Луцької, Дубнівської, Ковельської, Острозької, Володимир-Волинської і Старокостянтинівської тюрем також були задіяні на зовнішніх роботах з облаштування та прибирання вулиць та площ міст. З праці арештантів отримали дохід в сумі 32961 руб. 09 коп., але на руки ув'язненим видали тільки 5866 руб. 01 коп.

Всього на утримання тюрем губернії в 1886 році з державної казни витрачено 109 132 руб. 60 коп. [233, арк.16].

В тому ж році було проведено капітальну перебудову Старокостянтинівської тюрми, яка з того часу знаходилась у задовільному стані [234, арк. 18-19].

На початку 1887 року в охороні в'язниць Волинської губернії відбулись суттєві зміни. Згідно з розпорядженням начальника Головного тюремного управління, до квітня 1887 року при повітових тюрмах були сформовані підрозділи вільнонайманої охорони, а військові караули повернулись до виконання своїх безпосередніх обов'язків. Це стосувалось усіх тюремних установ губернії, окрім Луцької тюрми, де на той час перебував небезпечний арештант, тому військова варта у ній була залишена до 1 серпня 1887 року [234, арк. 19].

Загалом же у 1887 році в тюрмах Волинської губернії побувало 10820 арештантів, проте на початок 1888 року в ув'язненні залишилось тільки 1688 осіб. [234, арк. 20]. Із них захворіли 1479 арештантів, а це – 13,6% від загальної кількості в'язнів. Порівняно з 1886 роком, хворих збільшилось на 2 % [234, арк. 21].

Дохід від арештанських робіт у 1887 році склав 39 383 руб. 54 коп., що на 6422 руб. 45 коп. більше, ніж у 1886 році. Із заробленої суми – 7087 руб. 01 коп. було перераховано на користь арештантів [234, арк. 21-22].

На початок 1889 року в тюрмах Волинської губернії перебувало в ув'язненні – 1337 осіб, прибуло протягом року – 8597 арештантів, вибуло –

8480, залишилось в ув'язненні на початок 1890 року 1454 особи [235, арк. 10].

Загальна кількість хворих арештантів у звітному періоді становила – 1288 осіб, з яких 1167 – одужало, 50 – померло, 71– залишився на лікарняних ліжках [235, арк. 11].

Внаслідок пожежі орендована тюремна будівля в Острозі згоріла, а нове (також орендоване) приміщення для арештантів було незручним і тісним та зовсім не відповідало вимогам утримання в'язнів. Для вирішення цієї проблеми був складений проект будівництва нової Острозької тюрми, який разом із кошторисом будівельних робіт, в тому ж самому році, передали на розгляд Міністерства внутрішніх справ [235, арк. 10].

Загальна кількість видатків з державної казни на харчування арештантів у тюрмах Волинської губернії склала 34 284 руб. 33 коп.

В 1889 році кількість арештантів, охоплених навчанням, суттєво збільшується. Так, у Заславській тюрмі навчалось грамоті на той час – 23 арештанти, в Овруцькій – 16, в Ковельській – 64, Старокостянтинівській – 38, Володимир – Волинській – 21, Кременецькій – 50, Дубнівській – 22, в Луцькій – 35 арештантів [235, арк. 11-12].

В тому ж році в'язнів Дубнівської тюрми почали залучати до ремонтних робіт на шосе [235, арк. 12].

У звіті губернатора за 1890 рік міститься наступна інформація: в усіх тюрмах Волинської губернії на початок року перебувало в ув'язненні – 1454 особи, протягом року надійшло – 6851 арештантів, вибуло – 6896, залишилось в ув'язненні на початок 1891 року – 1409 осіб [236, арк. 12].

На початок звітної періоду в тюремних лікарнях залишався 71 хворий арештант, але протягом року захворіла іще 1231 особа. Із загальної кількості хворих 1169 пацієнтів одужало, 59 – померло, 74 – залишились під наглядом лікарів [236, арк. 13].

Загальна сума видатків державної казни на продовольство для арештантів у звітному періоді становила 35 287 руб. 55 коп. [236, арк. 14].

У порівнянні з попередніми роками, загальний стан тюрем у Волинській губернії практично не змінився. Факт залишався фактом: загальна кількість арештантів кожного звітного року перевищувала нормативну місткість існуючих тюрем. Щоправда, в 1890 році у Луцьку, в будівлі колишнього монастиря св. Бригіти почалось облаштування приміщень нової окружної тюрми [236, арк. 13].

Ми можемо спостерігати певні позитивні зрушення в частині освіти арештантів, так, у Кременецькій тюрмі навчалось у 1890 році аж 90 ув'язнених осіб, у Старокостянтинівській – 36, у Луцькій – 30, в Заславській – 26, в Дубнівській – 26, у Володимир-Волинській – 21, в Ковельській – 10, в Овручській – 9 [236, арк. 14].

У тому ж році в Житомирській тюрмі були введені нові роботи для арештантів, такі як пошиття взуття, ткацтво, плетіння солом'яних матів.

У звітному періоді за виконання вивідних (зовнішніх) робіт арештанти заробили 8203 руб. 76 коп., а за внутрішні тюремні роботи у майстернях – 2679 руб. 47 коп., що на 971 руб. 35 коп. менше у порівнянні з попереднім роком.

Найбільше арештанського заробітку припадає на Житомирську тюрму – 6380 руб. 24 коп.; найменше – на Ковельську (33 руб. 87 коп.) та Заславську (30 руб. 30 коп.). Із загальної суми в 10883 руб. 23 коп., арештантам видано – 4628 руб. 09 коп.; в дохід казни перераховано – 2880 руб. 95,5 коп.; на користь тюрми передано – 3374 руб. 18,5 коп. [236, арк. 16].

На засіданні Волинського губернського комітету піклувального про тюрми, що відбулося 10 грудня 1909 року, було проведене всестороннє обговорення скрутного фінансового становища тюрем у Волинській губернії, що склалося впродовж минулих років.

Особливо проблемним виявилось питання нестачі коштів на харчове забезпечення арештантів і, як наслідок, виникнення заборгованості за цією статтею витрат. У зв'язку із цим, Головне тюремне управління запропонувало зменшити асигнування для закупівлі продовольства, але така постановка питання обурила представників Волинського губернського комітету піклувального про тюрми [241, арк. 167-176]. В ході дискусії було запропоновано розширити земельні площі для сільськогосподарських потреб і збільшити виробництво продовольства для ув'язнених (силами самих ув'язнених).

Серед архівних матеріалів ЦДІАК України у місті Києві нам вдалося віднайти лист за № 10222 від 4 серпня 1909 року, адресований Волинському губернатору, Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, за наслідками його особистої перевірки стану справ у 5-ти повітах губернії.

За повідомленням генерал-губернатора, в Овруцькій тюрмі на той час не вистачало одягу та взуття для арештантів, потребували ремонту місця загального користування, а утримування арештантів в деяких камерах здійснювалось без дотримання вимог щодо їх окремого ув'язнення. До того ж, десяти наглядачів для підтримання внутрішнього порядку у в'язниці було явно не достатньо.

В тюрмі Володимира-Волинського арештантам не вистачало одягу та взуття, а приміщення лазні зовсім зогнило. У Ковельській в'язниці також не вистачало одягу та взуття, а відхожі місця не чистились. В той же час в Луцькій тюрмі не вистачало покривал та постільної білизни для наглядачів, а також комплектів одягу для арештантів. Майстерні у ній були недостатньо укомплектовані інструментом та сировиною, але загалом, на думку генерал-губернатора, Луцька тюрма перебувала в надійних руках її начальника Желтовського, який заслуговував на заохочення.

В Рівненській тюрмі окремі арештанти ходили у порваній брудній одежі. Відхожі місця не чищені. У деяких наглядачів не було ліжок.

Якщо в Луцькій та Рівненській тюрмах арештантів висилали на роботи не тільки в місто, але й у повіт, то в інших проінспектованих тюрмах їх виводили тільки на прогулянку по тюремному двору [241, арк. 107-109].

У 1909 році спостерігається неабиякий інтерес Головного тюремного управління до забезпечення виконання арештантських робіт в тюрмах Волинської губернії, про що свідчать його циркулярні розпорядження №12 від 25 квітня 1909 року та №11255 від 4 вересня 1909 року, до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Волинського губернатора та градоначальників [241, арк.110-111]. У них ідеться про нагальну потребу в забезпеченні арештантів губернії роботами, оскільки вони позитивно впливатимуть на їх внутрішній стан, займатимуть час та економитимуть державні кошти на утримання ув'язнених.

Станом на 1910 рік проблемні питання переповненості місць позбавлення волі у Волинській губернії так і не були вирішені. Про це свідчить інформація зі звіту Заславського повітового дворянина Лелявського, в якій мова йде про повну невідповідність умов утримання арештантів Заславської тюрми. Так, у тюремному приміщенні, котре, максимум, могло вмістити 52 особи, на момент подання звіту було зафіксовано перебування 131 арештанта. При цьому, в камері для семи в'язнів, покарання відбував 21 арештант [241, арк. 194-202].

Варто звернути увагу на той факт, що клопотання Заславського тюремного комітету про збільшення фінансового забезпечення арештантів Заславської тюрми до 8 копійок на день, було задоволено та вступало в силу тільки з 1 січня 1910 року [201, арк. 201].

Таким чином, проаналізувавши архівні матеріали з питань функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії (в

досліджуваний період), ми можемо дійти висновку, що їхній стан за більш ніж столітній період часу, попри певні позитивні зрушення, залишався стабільно проблемним і таким, що потребував дієвого реформування. Однак, для реалізації прийнятих та проголошених реформаторських змін у тюремній сфері вкрай необхідним було належне державне фінансування та матеріально-технічне забезпечення діяльності тюрем, а також злагоджене функціонування системи управління тюрмами як на місцях, так і на центральному рівні.

ВИСНОВКИ

За багатомісячну історію становлення державності Україна отримала у спадок колосальний досвід функціонування місць позбавлення волі. Маємо надію, що поява нашої монографії з проблем пенитенції вплине на розуміння регіональних аспектів пенітенціарної системи Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX століття.

Ця робота дає можливість сформулювати висновки щодо стану справ та розвитку ситуації у волинському сегменті пенітенціарної системи означеного періоду.

Наявні джерела значною мірою висвітлюють особливості становлення та функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії. Залучення широкого обсягу джерел дало можливість, як ми сподіваємося, максимально об'єктивно розглянути це явище як з точки зору правового регулювання, так і особливостей функціонування на регіональному рівні. У процесі дослідження були використані різноманітні за формою, змістом, характером та походженням джерела. Основними нормативними актами, що регулювали діяльність в'язниць, були Звід установлень і статутів щодо утримуваних під вартою (1832 р.) і Уложення про покарання кримінальні і виправні (1845 р.). Значна кількість інформації про стан тюремної справи отримана нами з оглядів та звітів губернаторів імператору, Міністерству юстиції, Міністерству внутрішніх справ. Всього використано 124 архівних справи, з яких 23 архівних справи введено до наукового обігу вперше.

Процес становлення та еволюціонування місць позбавлення волі в Російській імперії можна розділити на дореформений та пореформений періоди. Дореформений період в рамках нашого дослідження має розгорнуті часові рамки та завершується проведенням тюремної реформи, зокрема, створенням Головного тюремного управління у 1879 році. Дореформений період характеризується відсутністю єдиного нормативно-правового акту, в

якому б закріплювалось законодавче визначення покарань та їх різновидів, а також відсутністю єдиної узгодженої системи органів виконання кримінальних покарань та органів управління системою виконання покарань. У дореформений період з'являється тенденція до збору і систематизації нормативних актів, які торкалися питань системи виконання покарань. Характеризуючи управління місцями позбавлення волі, зазначимо, що єдність управління як у центрі, так і на місцях була відсутня, оскільки управлінськими функціями наділялись різні органи імперії.

Пореформений період розпочинається із моменту створення Головного тюремного управління у 1879 році як центрального управлінського органу пенітенціарної системи в Російській імперії та тюремних інспекцій як місцевих управлінських органів, підзвітних Головному тюремному управлінню. Даний період характеризується намаганням імперської влади впорядкувати систему управління тюрмами імперії, для чого створюються міжвідомчі комісії, уповноважені на складання проектів з удосконалення законодавства, яке регулювало подальше втілення тюремної реформи на практиці. Протягом пореформеного періоду спостерігаються спроби покращення умов утримання арештантів, зокрема, реконструкція занедбаних тюремних будівель та побудова нових. При цьому державного фінансування катастрофічно не вистачало. Внаслідок переповнення тюремних закладів утримувати в'язнів окремо за статтю та видом скоєних злочинів майже не вдавалось. Побутові умови у тюрмах імперії, особливо на окраїнах, можливість зайняття в'язнів роботами залишались на низькому рівні та потребували подальших організаційних кроків.

Більшість науковців притримуються думки, що тюремна реформа так і не була завершена в Російській імперії, причинами чого послужили відсутність відповідної матеріальної бази, ізольований підхід до вирішення назрілих проблем, тривала протяжність проведення реформи в часі, а тому її непослідовність, тощо. З огляду на проведений аналіз можна дійти висновку,

що реформа тюремної системи в такому стані хоча й покращила управлінську діяльність пенітенціарних закладів, що зумовило в т.ч. і гуманізацію покарання, але докорінно не змінила суть пенітенціарної політики держави в контексті умов утримання арештантів.

Законодавство, яке регулювало питання функціонування місць позбавлення волі в Російській імперії пройшло складний шлях формування і відображало основні тенденції як державної політики імперії в цілому, так і пенітенціарної політики, зокрема. Констатуємо, що нормативно-правова база еволюціонувала від роздріблених норм, якими регулювалися окремі сторони виконання кримінальних покарань, до спеціального пенітенціарного законодавства.

Серед важливих нормативно-правових актів, що спрямовувались на регулювання пенітенціарної системи Російської імперії як на центральному рівні, так і на регіональному, були Установи для управління губерній від 1775 року, Правила Товариства піклувального про тюрми від 1819 року, Статут щодо засланих осіб від 1822 року, Інструкція наглядача губерньського тюремного замку від 1831 року, Звід установлень та статутів щодо утримуваних під вартою від 1832 року, Уложення про покарання кримінальні та виправні від 1845 року, Циркуляри Міністерства внутрішніх справ та Головного тюремного управління щодо врегулювання окремих питань місць позбавлення волі, Кримінальне уложення від 1903 року, Загальна тюремна інструкція від 1915 року та ін.

Попри деякі успіхи, проблеми правового регулювання інституту позбавлення волі остаточно вирішені не були. Основною перешкодою, як і раніше, залишалось неврахування реформаторами фактичного наявного стану, в якому перебували місця позбавлення волі.

У ході тюремної реформи була здійснена спроба створення вертикалі управління місцями позбавлення волі в Російській імперії, однак централізувати управління тюремною системою не вдалося. В той же час

безсумнівним успіхом реформи можна вважати нормативну врегульованість управлінських питань, а також вирішення деяких практичних проблем організації тюремної системи.

Система управління в'язницями у Волинській губернії відповідала загальноімперському порядку. На місцях всю повноту влади щодо функціонування системи місць позбавлення волі мали губернатори та віце-губернатори разом з губернськими правліннями. У губернських правліннях утворювались відділи, що мали свої сфери відання, зокрема і тюремні відділи. В ході дослідження архівних матеріалів було встановлено, що тюремного відділу у Волинському губернському правлінні не було. Питанням функціонування місць позбавлення волі, в свою чергу, займався судовий відділ Волинського губернського правління.

Вагомий вплив на функціонування місць позбавлення волі у Російській імперії мало Товариство піклувальне про тюрми, зокрема, і його губернські та повітові комітети. У Волинській губернії з 1836 року діяв Волинський губернський комітет Товариства піклувального про тюрми та його повітові комітети. Варто зазначити, що губернські комітети Товариства піклувального про тюрми очолювали губернатори.

Внутрішнє тюремне управління функціонувало досить злагоджено та характеризувалось підзвітністю молодших наглядачів старшим, а старших – начальникам тюрми. В свою чергу, тюремні начальники у ході здійснення своїх повноважень були підзвітними губернаторам та комітетам Товариства піклувального про тюрми, а також і тюремним інспекціям Головного тюремного управління після його утворення як центрального органу управління тюрмами.

Система місць позбавлення волі на території Волинської губернії складалась з 13 тюрем, з яких 1 губернська в Житомирі, 1 етапна в Радзивиліві та 11 повітових у Луцьку, Рівному, Острозі, Новоград-Волинську, Володимир-Волинську, Заславі, Дубно, Ковелі, Старокостянтиніві, Кременці, Овручі.

Крім того, в губернії функціонували арештантські доми для утримання засуджених мировими судьями, кількість яких варіювалася в залежності від звітного періоду.

Державне фінансування місць позбавлення волі та матеріальне забезпечення в'язнів у Волинській губернії на жодному з етапів їх функціонування не відповідало потребам та вимогам російського законодавства. Факторами, які зумовлювали такий стан, були зношеність будівель і приміщень, які використовувались; відсутність поділу контингенту в'язнів за категоріями; відсутність підготовки персоналу в'язниць; двоєдине керівництво місцями ув'язнення, а також збільшення контингенту за рахунок появи нової категорії ув'язнених за політичні злочини.

З метою покращення становища ув'язнених Волинської губернії широко застосовувалось залучення пожертв та меценатської допомоги не лише у грошовій формі, а й інвентарем, харчами, предметами побуту. Такий підхід дозволив покращити забезпечення ув'язнених у тюрмах губернії.

Відсутність змоги залучати арештантів до робіт у Волинській губернії впродовж кінця XVIII ст. – I пол. XIX ст. збереглась і в наступний період. В тюрмах регіону були відсутні майстерні для в'язнів, а роботи були обмежені внутрішньогосподарськими потребами та деколи міськими роботами. Лише в містах Овруч, Острог, Кременець та Новоград-Волинський були створені спеціальні майстерні для зайняття в'язнів роботами. В Житомирській тюрмі з липня 1885 року арештантів почали залучати до здійснення ремонтних робіт на Житомирсько-Бердичівському шосе, для чого було облаштовано кузню та ковальню, незалежно від цього, з'явилась можливість організувати в Житомирській тюрмі швейну та взуттєву майстерню, де виготовляли одяг та взуття для тюрем всієї губернії. Це було нетиповим прикладом такого масштабного залучення арештантів до робіт.

Освітня діяльність при в'язницях носила не системний, а епізодичний характер, що було обумовлено як відсутністю кадрів, так і фінансування та

наявністю придатних приміщень. Школи грамотності функціонували в Ковельській, Кременецькій та Овруцькій тюрмах. В інших закладах освіта носила епізодичний характер і обмежувалась читанням книг релігійного змісту. Такий стан був характерним і для церковного богослужіння в місцях позбавлення волі Волинської губернії.

Охорону та нагляд над ув'язненими на території Волинської губернії до 1869 року здійснювала військова варта. Потреба удосконалення роботи з в'язнями та економія коштів для казни зумовили залучення вільнонайманих наглядачів до роботи у в'язницях. Ця заміна проходила централізовано, узгоджувалась з місцевим військовим керівництвом. Кадрові пропозиції подавались начальниками тюрем та повинні були обов'язково узгоджуватись з Волинським комітетом Товариства піклувального.

З іншого боку, варто врахувати і негативні аспекти функціонування місць позбавлення волі в Волинській губернії в окреслений період. Зокрема, це стосується катастрофічного недофінансування місць позбавлення волі, що проявлялось в деградації матеріально-технічної та кадрової бази системи виконання покарань. Це стосувалось і незалучення арештантів до робіт, і переповненості тюрем, і некомпетентності персоналу, що впливало на загальний стан їх функціонування.

Будемо сподіватися, що результати дослідження у поєднанні з багатим історичним досвідом реформування та вдосконалення місць позбавлення волі за часів Російської імперії є цінними для коректної та об'єктивної оцінки минулого, визначення найбільш негативних факторів функціонування пенітенціарної системи, які можна врахувати і сьогодні з метою недопущення помилок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития / И. В. Упоров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 610 с.
2. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Россіхін Василь Васильович; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. - Харків, 2005. - 219 арк.
3. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справ ; Неалов О. П. – Харків, 2003. – 20 с.
4. Фумм А. М. Правовое регулирование исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в Российской империи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Фумм А. М. – М., 2005.
5. Мор Т. Утопия. Эпиграммы. История Ричарда III / Т. Мор. – М. : Ладомир : Наука, 1998. – 463 с.
6. Гроций Г. О праве войны и мира : Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; пер. А. Л. Саккетти. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
7. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М. : Политиздат, 1955. – 799 с.
8. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Стеллс, 1995. – 192 с.

9. John Howard. The state of Prisons in England and Wales : With Preliminary Observations and an Account of Some Foreign Prisons / John Howard. – Cambridge : University Press, 2013. – 862 p.

10. Наказ императрицы Екатерины II, данные Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. – СПб. : Тип. Император. акад. наук, 1907. – 174 с.

11. Татищев В. Н. История Российская с древнейших времен / В. Н. Татищев. – М. ; Л. : Наука, 1963. – 592 с.

12. Щербатов М. М. История России с древнейших времен : в 7 т. / М. М. Щербатов. – СПб. : Тип. Император. акад. наук, 1901–1904. – Т. 1–7.

13. Десницкий С. Е. Избранные произведения / С. Е. Десницкий. – Л. : Художественная литература, 1979. – 359 с.

14. Калмыков П. Д. Учебник уголовного права : Части Общая и Особенная / П. Д. Калмыков. – М. : [Б. и.], 1866. – 535 с.

15. Лохвицкий А. В. Курс русского уголовного права / А. В. Лохвицкий. – 3-е изд. – СПб. : Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. – 704 с.

16. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Общая часть. Т. 1 / А. Ф. Кистяковский. – К. : [Б. и.], 1875. – 413 с.

17. Кельмана М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія / М. С. Кельман; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Т. : Тернограф, 2011. - 492 с.

18. Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / С. К. Гогел. – СПб. : Тип. А. Г. Розена, 1910. – 505 с.

19. Гогель С. К. Арестантский труд / С. К. Гогель // Тюремный вестник. – 1913. – № 2. – С. 297–333.

20. Познышев С. В. Учение о карательных мерах и мере наказания / С. В. Познышев. – М. : Тип. ун-та, 1908. – 181 с.

21. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / С. В. Познышев. – М. : Главлит, 1923. – 342 с.

22. Познышев С. В. Уголовное право. Дополнение к двум выпускам общей части уголовного права профессора Познышева : (Учения о преступнике, о карательных мерах и о применении наказания к преступлению) / С. В. Познышев. – М. : Тип. ун-та, 1910. – 202 с.

23. Познышев С. В. Очерки тюрьмоведения / С. В. Познышев. – М. : ГТУ, 1915. – 295 с.

24. Познышев С. В. Как преобразовать нашу каторгу / С. В. Познышев. – СПб. : ГТУ, 1907. – 132 с.

25. Познышев С. В. К вопросу о несовершеннолетних преступниках / С. В. Познышев // Вопр. права. – 1910. – № 4. – С. 47–62.

26. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права / С. В. Познышев. – М. : Изд. А. А. Карцева, 1912. – 654 с.

27. Познышев С. В. Учебник уголовного права : Часть общая и особенная / С. В. Познышев. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1923. – 576 с.

28. Пионтковский А. А. Тюрьмоведение, его предмет, содержание, задачи и значение / А. А. Пионтковский. – Одесса : Тип. ун-та, 1892. – 207 с.

29. Пионтковский А. А. Дисциплинарные взыскания в карательных учреждениях / А. А. Пионтковский // Журн. М-ва юстиции. – 1904. – Апрель. – С. 62–94.

30. Мокринский С. П. Наказание: его цели и предположения / С. П. Мокринский. – М. : [Б. и.], 1902. – 552 с.

31. Галкин-Врасской М. Н. Материалы к изучению тюремного вопроса / М. Н. Галкин-Врасской. – СПб. : Тип. II отделения ЕИВ канцелярии, 1868. – 174 с.

32. Галкин-Враской М. Н. Записки начальника Главного тюремного управления о порядке исполнения наказаний, предустановленных проектом Уголовного уложения / М. Н. Галкин-Врасской. – СПб. : ГТУ,

1895. – 28 с.

33. Гран П. К. Каторга в Сибири / П. К. Гран. – СПб. : ГТУ, 1913.

34. Хрулев С. С. Каторга в Сибири / С. С. Хрулев // Тюремный вестник. – 1910. – № 8/9.

35. Саломон А. П. Тюремное дело в России / А. П. Саломон. – СПб., 1898.

36. Стремоухов А. М. Краткий очерк тюремного устройства и мероприятий в области тюремного дела за 1990–1905 гг. / А. М. Стремоухов. – СПб., 1905.

37. Максимов С. В. Ссылные и тюрьмы / С. В. Максимов. – СПб., 1862.

38. Ядринцев Н. М. Русская община в тюрьме и ссылке / Н. М. Ядринцев. – СПб., 1877.

39. Фельдштейн Г. С. Ссылка / Н. Фельдштейн. – М., 1893.

40. Дриль Д. А. Ссылка во Франции и России / Д. А. Дриль. – СПб., 1899.

41. Фойницкий И. Я. Исторический очерк и современное состояние ссылки и тюремного заключения / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1878.

42. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1875.

43. Кропоткин П. Л. Тюрьма, ссылка и каторга в России / П. Л. Кропоткин. – СПб., 1906. – 242 с.

44. Никитин В. Н. Тюрьма и ссылка (1560–1880 гг.). Историческое законодательное, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и освобожденных из под стражи, со времени возникновения русской тюрьмы, до наших дней / В. Н. Никитин. – СПб. : Тип. Шпарварт, 1880. – 674 с.

45. Белоконский И. П. По тюрьмам и этапам / И. П. Белоконский. – Орел, 1887.

46. Исаев М. М. Предстоящее преобразование каторги / М. М. Исаев // Право. – 1911. – № 6.
47. Набоков В. В. Судьба ссылки / В. В. Набоков // Право. – 1909. – № 29.
48. Анучин Е. Н. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с 1775 года до настоящего времени / Е. Н. Анучин. СПб., 1875. – 402 с.
49. Гальберг Д. К. К истории тюрем и ссылки в России (1805–1820 гг.) / Д. К. Гальберг. – СПб., 1820.
50. Филиппов А. В. О наказании по законодательству Петра Великого, в связи с реформой / А. В. Филиппов. – М. : [Б. и.], 1891. – 198 с.
51. Кюстин А. Николаевская Россия в 1839 году / А. Кюстин. – М., 1990.
52. Кенан Д. Жизнь политических арестантов в русских тюрьмах / Д. Кенан. – Берлин, 1904.
53. Гартевольд В. Каторга и бродяги Сибири / В. Гартевольд. – М., 1912.
54. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В 5 т. Т. 1 / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1960. – 348 с.
55. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В 5 т. Т. 2 / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1961. – 582 с.
56. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В 5 т. Т. 3 / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1961. – 430 с.
57. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В 5 т. Т. 4 / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1962. – 302 с.
58. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В 5 т. Т. 5 / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1963. – 340 с.
59. Гернет М. Н. В тюрьме. Очерки тюремной психологии / М. Н. Гернет. – Киев : Юрид. изд-во Украины, 1930. – 254 с.

60. Шаргородский М. Д. Наказание по уголовному праву. Ч. 1. Наказание по уголовному праву эксплуататорского общества / М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1957. – 304 с.

61. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность / М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1973. – 160 с.

62. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1983. – 352 с.

63. Исаев М. М. Основы пенитенциарной политики / М. М. Исаев. – М. ; Л. : Госиздат, 1927. – 196 с.

64. Зубков А. И. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России: История и современность / А. И. Зубков, Ю. И. Калинин, В. Д. Сысоев. – М. : Норма, 1998. – 170 с.

65. Зубков А. И. Уголовно-исполнительное право / А. И. Зубков. – М. : Норма, 2000. – 215 с.

66. Мулукаев Р. С. Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России / Р. С. Мулукаев. – М. : изд-во Акад. МВД СССР, 1964. – 28 с.

67. Мулукаев Р. С. Система органов внутренних дел дореволюционной России / Р. С. Мулукаев. – М. : Акад. МВД СССР, 1978. – 276 с.

68. Мулукаев Р. С. Полиция в России (IX – начало XX в.) / Р. С. Мулукаев. – Н. Новгород : Информ-плюс, 1993. – 103 с.

69. Шинджикашвили Д. И. Министерство внутренних дел царской России в период империализма / Д. И. Шинджикашвили. – Омск : Омская высш. шк. милиции, 1974. – 111 с.

70. Пионтковский А. А. Тюремноеведение / А. А. Пионтковский. – Одесса : Тип. ун-та, 1892. – 207 с.

71. Утевский Б. С. История науки уголовного права / Б. С. Утевский. – М. : ВЮЗИ, 1948. – 58 с.

72. Утевский Б. С. Буржуазия и царская тюрьма / Б. С. Утевский. – М. : Советское законодательство, 1933. – 42 с.

73. Утевский Б. С. Тюремная политика царизма и Временного правительства : учебное пособие / Б. С. Утевский. – М. : ВШ МВД СССР, 1957. – 33 с.

74. Ширвиндт Е. Г. Советское пенитенциарное право / Е. Г. Ширвиндт, Б. С. Утевский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1927. – 276 с.

75. Гайдук С. Л. Лишение свободы в системе наказаний России середины XIX века / С. Л. Гайдук // Проблемы уголовной ответственности и исполнения наказания. – Рязань, 1995. – С. 86–89.

76. Ахмадеев Ф. Х. Режим в тюрьмах дореволюционной России : лекция / Ф. Х. Ахмадеев. – Уфа : Уфим. высш. шк., 1992. – 50 с.

77. Борисов А. В. Министерство полиции царской России : Место в государственном механизме, структура, функции, организация управления : лекция / А. В. Борисов. – М. : Акад. МВД СССР, 1991. – 19 с.

78. Воробейкова Т. У. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX в. / Т. У. Воробейникова, А. Б. Дубровина. – М. : КВШ МВД СССР, 1973. – 66 с.

79. Астемиров З.А. Буржуазные пенитенциарные системы и тюремноеведение. – Рязань: Высш. шк. МВД СССР, 1975. – 112 с.

80. Дворянов В. Н. В Сибирской дальней стороне : Очерки истории царской каторги и ссылки (60-е годы XVIII в. – 1917 г.) / В. Н. Дворянов. – Минск : Наука и техника, 1971. – 374 с.

81. Кузьмин С. И. Политико-правовые основы становления и развития исправительно-трудовых учреждений / С. И. Кузьмин. – М. :

Акад. МВД СССР, 1988. – 96 с.

82. Кодан С. В. Политическая ссылка в системе карательных мер самодержавия первой половины XIX в. : учебное пособие / С. В. Кодан. – Иркутск : Иркут. гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1980. – 96 с.

83. Кодан С. В. Реформа сибирской ссылки в первой половине XIX века / С. В. Кодан // Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы. – М., 1982. – С. 109–112.

84. Рогов В. А. Право России в период первой мировой войны / В. А. Рогов. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 76 с.

85. Шелкопляс В. А. Полицейская реформа в России в 60-х годов XIX в. / В. А. Шелкопляс. – Минск : Минская высш. шк. МВД СССР, 1981. – 50 с.

86. Гайдук С. Л. Тюремная политика и тюремное законодательство пореформенной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гайдук С. Л. – М., 1987. – 226 с.

87. Галиакбарова В. С. Законодательство царизма в борьбе против революции : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Галиакбарова В. С. – Свердловск, 1977. – 212 с.

88. Плотников А. А. Сахалинская политическая каторга и ее антинародная сущность : дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Плотников А. А. – М., 1986. – 190 с.

89. Детков М. Г. Исполнение наказания в дореволюционной России: организационно-правовые аспекты становления и развития системы исполнения наказания в виде лишения свободы : учебное пособие / М. Г. Детков. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1990. – 88 с.

90. Детков М. Г. Наказание в царской России. Система его исполнения / М. Г. Детков. – М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. – 119 с.

91. Сокальська О.В. Інститут тюремного ув'язнення на українських землях у X–XVI ст.: історико-правовий аналіз / О. В. Сокальська // Часопис

Київського університету права. - 2013. - № 4. - С. 38-43.

92. Детков М.Г. Тюрьмы России: память истории: монография / М. Г. Детков. – Вологда : Вологод. ин-т права и экономики Минюста России, 2001. – 137 с.

93. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2007. — 513 арк.

94. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.

95. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно... : Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков / А. Н. Ярмыш. – Киев : Юринформ, 1992. – 188 с.

96. Ярмыш Александр Назарович. Карательный аппарат самодержавия на Украине: (1895-1917 гг.) : автореферат дис. ... доктора юридических наук : 12.00.01 / Укр. юрид. акад. - Харьков, 1991. - 30 с.

97. Ярмыш А. Н. Департамент полиции Министерства внутренних дел Российской империи в 1880–1904 гг. // Конституционные принципы деятельности правоохранительных органов по предупреждению правонарушений (по материалам Северного Кавказа) : тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции. – Ростов н/Д., 1978. – С. 96–98.

98. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.) : автореф. дис. .... канд. юрид. наук / Ярмыш А. Н. – Харьков, 1978. – 16 с.

99. Рогожин А. Й. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина 17 – конец 18 вв.) :

учебное пособие / А. Й. Рогожин, А. Н. Ярмыш. – Киев : УМК ВО, 1989. – 78 с.

100. Рогов В. А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV–XVIII вв. / В. А. Рогов. – М. : Зерцало, 1995. – 228 с.

101. Смыкалин А. От реформ Екатерины II к судебной реформе 1864 года / А. Смыкалин // Рос. юстиция. – 2001. – № 3. – С. 39–42.

102. Упоров И. В. Первые законодательные закрепления тюремного заключения как наказания в Российском праве / И. В. Упоров // Гос-во и право. – 1998. – № 9. – С. 86–90.

103. Упоров И. В. Ссылка и лишение свободы в России конца XVIII – начала XX в. / И. В. Упоров // Рос. экон. журн. – 1999. – № 1. – С. 139–149.

104. Упоров И. В. Так начиналось лишение свободы (история возникновения наказания в виде тюремного заключения) / И. В. Упоров // Преступление и наказание. – 1998. – № 9. – С. 26–31.

105. Упоров И. В. Наказания, связанные с лишением свободы, в монархической России / И. В. Упоров. – Краснодар : КЮИ МВД России, 2000. – 167 с.

106. Рассказов Л. П. Лишение свободы в России: истоки, развитие, перспективы / Л. П. Рассказов, И. В. Упоров. – Краснодар : КЮИ МВД России, 1999. – 499 с.

107. Рассказов Л. П. Использование и правовое регулирование труда осужденных в российской истории / Л. П. Рассказов, И. В. Упоров. – Краснодар : КЮИ МВД России, 1998. – 166 с.

108. Рассказов Л. П. Тюремные инструкции в Российской империи: учебное пособие / Л. П. Рассказов, И. В. Упоров. – Краснодар : Краснодар. юрид. ин-т МВД России, 1999. – 57 с.

109. Рассказов Л. Тюремные заключенные в XVIII веке / Л. П.

Рассказов, И. В. Упоров, А. Белозеров // Преступление и наказание. – 2001. – № 8. – С. 43–46.

110. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення здійснення пенітенціарної політики Російського самодержавства (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Неалов // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Харків, 2001. – Вип. 15. – С. 126–131.

111. Неалов О.П. Патронат як форма участі громадськості у реалізації тюремної політики в Росії (XIX – початок XX ст.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Харків, 2001. – Вип. 16. – С. 244–250.

112. Неалов О. П. Виправні заклади для неповнолітніх злочинців як важливий інструмент здійснення тюремної реформи другої половини XIX – початку XX ст. (на матеріалах Харківського виправного притулку) // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – Київ, 2003. – Вип. 8. – С. 56–64.

113. Лисин А. Г. Тюремная система Российского государства в XVIII – начале XX в. : учебное пособие / А. Г. Лисин, Н. И. Петренко, Е. И. Яковлева. – М. : Акад. МВД России, 1996. – 68 с.

114. Печников А. П. Главное тюремное управление Российского государства (1879 – октябрь 1917 гг.) : монография / А. П. Печников. – Красноярск : Сибир. юрид. ин-т МВД РФ, 2001. – 210 с.

115. Беяева Л. И. Становление и развитие исправительных заведений для несовершеннолетних правонарушителей в России (середи́на XIX – начало XX в.) / Л. И. Беяева. – М. : Акад. МВД РФ, 1995. – 100 с.

116. Беяева Л. И. Патронат в России. (XIX – нач. XX вв.) / Л. И. Беяева. – М. : Акад. МВД РФ, 1996. – 115 с.

117. Беяева Л. И. Учреждения для несовершеннолетних правонарушителей в России (история вопроса) / Л. И. Беяева. – Белгород : Белгор. высш. шк. МВД РФ, 1996. – 135 с.

118. Загальні засади призначення покарань в Україні : навч. посіб. / О. В. Батюк, Л. С. Горбач, З. В. Журавська, О. Г. Колб ; за заг. ред. О. Г. Колба. – - Луцьк : РВВ „Вежа”, 2006. – 241с.

119. Яцишин М. М. Визначення і утвердження основних складових кримінально-виконавчої політики України в історичному контексті державотворення / М. М. Яцишин // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 9. – С. 17–20.

120. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія / М. М. Яцишин – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.

121. Яцишин М. М. До питання про визначення предмета дослідження історико-правових засад політики з виконання кримінальних покарань / М. М. Яцишин // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами VII Міжнар. наук.-прак. конф., Луцьк, 4–5 черв. 2010 р. / уклад.: Н. І. Вознюк [та ін.]. – Луцьк, 2010. – С. 699–701.

122. Яцишин М. М. Розвиток системи покарань в Україні / М. М. Яцишин, Т. В. Пащук // Юрид. часоп. Нац. акад. внутр. справ / Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2012. – № 1. – С. 153–160.

123. Яцишин М. М. Використання історичних та правових джерел при висвітленні історії пенітенціарної системи України / М. М. Яцишин // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Херсон, 2014. – С. 109–112.

124. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України. Т. 2. Ч. 2. 1928–1956 / Донец. меморіал, Пенітенціар. т-во України ; [упоряд. І. І. Резнік]. – Донецьк : Схід. видавн. дім, 2011. – 511 с.

125. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. Ягунов ; Держ. пенітенціар. служба України. – 4-е вид. , перероб. та допов. – Одеса : Фенікс, 2011. – 446 с.

126. Соціальна робота в пенітенціарній системі України : навч. посіб. / Н. В. Коваленко [та ін.] ; Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. - Суми : Мрія, 2014. - 247 с.

127. Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України / [Автюхов К. А. та ін. ; заг. ред. М. В. Романова]. - Харків : Права людини, 2015. - 477, [1] с.

128. Калашник Н. Г. Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.) : монографія / Н. Г. Калашник, Т. М. Швець ; Херсон. держ. ун-т. - Херсон : Гельветика, 2015. - 147 с.

129. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.) : монографія / В. В. Россіхін ; Класич. приват. ун-т. - Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. - 367 с.

130. Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації : навч.-метод. посіб. / заг. ред. М. І. Мельник ; Громад. орг.. "Відділення Українського фонду сприяння пенітенціарним реформам в м. Києві", Міжнар. фонд "Відродження". - Київ : ПП "Арарат-Центр", 2000. - 140 с.

131. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія / О. Б. Пташинський ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. - Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2004. - 204 с.

132. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи / Д. В. Ягунов ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одеський регіон. ін-т держ. упр. - Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2005. - 250 с.

133. Прусс В. М. Пенітенціарна система України / В. М. Прусс, Д. В. Ягунов. - Одеса : Фенікс, 2006. - 252 с.

134. Саєнко В. Г. Пенітенціарна система держави: організаційно-методичні положення життєзабезпечення : монографія / В. Г. Саєнко ; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. - Донецьк : ДонНУЕТ, 2008. - 332 с.

135. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. Ягунов ; Держ. департамент України з питань виконання покарань, Одес. нац. юрид. акад. - Вид. 3-є, перероб. та допов. - Одеса : Фенікс, 2009. - 314 с.

136. Богатирьова О. І. Реалізації права осіб, засуджених до позбавлення волі, на отримання освіти в умовах реформування пенітенціарної системи України : монографія / О. І. Богатирьова, С. В. Сюр ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. - Бровари : ХМЦНТЕІ, 2010. - 125 с.

137. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Пташинський Олександр Борисович ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. - Київ, 2001. - 185 арк.

138. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених: дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Ягунов Дмитро Вікторович ; Одеський регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - Одеса, 2004. - 234 арк.

139. Бондарчук О. Г. Кадрове забезпечення діяльності пенітенціарної системи в Україні: адміністративно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Бондарчук Олег Григорович ; Нац. ун-т держ. податк. служби України. - Ірпінь, 2009. - 22 с.

140. Хирний В. Г. Організація та засади управління пенітенціарною системою України : автореф. дис. ... канд.

юрид. наук : 12.00.07 / Хирний Віктор Григорович ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. - Дніпропетровськ, 2012. - 16 с.

141. Пальченкова В. М. Витоки та еволюція громадського контролю за пенітенціарною системою України (ІХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Пальченкова Вікторія Михайлівна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2014. - 40 с.

142. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці ХVІІІ- на початку ХХ століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Григор'єв Олександр Миколайович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Харків, 2007. - 207 арк.

143. Сібілева Г. Ю. Правові засади діяльності в'язниць в Таврійській губернії (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. 01 / Сібілева Г. Ю. ; Ін-т законодавства ВР України. – Київ, 2014. – 20 с.

144. Соцкий Ю. Ф. Правовое регулирование исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в дореволюционной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Соцкий Ю. Ф. – М., 2003.

145. Ушаков С. Н. Организационно-правовое обеспечение системы исполнения наказаний России: 1862-1917 гг. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ушаков С. Н. – М., 2005.

146. Пертли Л. Ф. Правовое регулирование условий содержания заключенных в Российской империи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Пертли Л. Ф. – Владимир, 2011.

147. Галкина Н. И. Институт тюремного попечительства в Российской империи и его особенности на Кубани : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Галкина Н. И. – Краснодар, 2009.

148. Яковлев С. П. Организационно-правовые формы трудоустройства лиц, осужденных к лишению свободы в

дореволюционной России: XVII – начало XX века : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Яковлев С. П. – Чебоксары, 2005.

149. Славинский Н. В. Становление и развитие института тюремных инспекций Российской империи и его специфика на Кубани : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Славинский Н. В. – Краснодар, 2009.

150. Петренко Н. И. Организационно-правовые основы исполнения наказания за общеуголовные преступления в местах заключения России в пореформенный период 1864 – 1917 гг. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Петренко Н. И. – Москва, 1997.

151. Аладьина Л. С. Уголовно-исполнительная политика Российского государства во второй половине XVII в. – первой четверти XIX в. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Аладьина Л. С. – Москва, 2003.

152. Остапенко Д. П. Система пенитенциарных учреждений в России в XIX – начале XX вв.: историко-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Остапенко Д. П. – Волгоград, 2001.

153. Кораблин К. К. Пенитенциарная система России: формирование и механизм функционирования тюремного ведомства на территории Дальнего Востока во второй половине XIX – начале XX в.: историко-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кораблин К. К. – Н. Новгород, 2001.

154. Печников А. П. Главное тюремное управление Российского государства 1879 – октябрь 1917 гг. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Печников А. П. – Москва, 2002.

155. Чесноков А. А. Пенитенциарная система в механизме Российского государства: историко-теоретический аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чесноков А. А. – Н. Новгород, 2006.

156. Осипов М. В. Тюремная реформа 1879 года и ее реализация в Оренбургской губернии : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Осипов М. В. – Оренбург, 2010.

157. Ермолаева О. Н. Нормативное закрепление и организационное обеспечение правового положения осужденных к лишению свободы в России: XIX – начало XX века : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ермолаева О. Н. – Москва, 2006.

158. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев : Изд. книгопродавца Н. Я. Оглобина, 1915. – 695 с.

159. Панов М. Чезаре Беккариа і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» / М. Панов // Право України. – 2014. – № 9. – С. 226-244.

160. Смирнова К. В. Уголовная и пенитенциарная политика в Российской империи в XIX веке / К. В. Смирнова // История гос-ва и права. – 2007. – №12. – С. 20-21.

161. Алексеев В. И. Историко-правовые аспекты Российской пенитенциарной политики в начале XIX столетия (1819-1832 гг.) / В. И. Алексеев // История гос-ва и права. – 2010. – № 23. – С. 2-3.

162. Керзум А. П. Общество попечительное о тюрьмах [Электронный ресурс] / А. П. Керзум // Энциклопедия благотворительности. Санкт-Петербург : сайт. – Режим доступа: <http://encblago.ifond.spb.ru/showObject.do?object=2823335121> (дата обращения: 21.03.17). – Название с экрана.

163. Лачина В. О. Создание «Попечительного о тюрьмах общества» как попытка гуманизации Российской пенитенциарной системы начала XIX в. / В. О. Лачина // История гос-ва и права. – 2009. – № 5. – С. 13-14.

164. Детков М. Г. Развитие системы исполнения наказания в виде лишения свободы в России : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Детков М. Г. – М., 1994. – 498 с.

165. Раськевич А. А. История возникновения и развития законодательства об исполнении уголовных наказаний в виде лишения свободы в пенитенциарных учреждениях царской России / А. А. Раськевич // История гос-ва и права. – 2007. – № 24. – С. 19-21.

166. Славинский Н. В. Создание Главного тюремного управления Министерства внутренних дел Российской империи / Н. В. Славинский // О-во и право. – 2009. – № 3. – С. 242–245.

167. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : в 2 т. / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – Т. 1–2.

168. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А-Г / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. - Київ : вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1998. - 672 с. : іл.

169. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д-Й / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. - Київ : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. - 744 с. : іл.

170. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К-М / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. - Київ : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. - 792 с. : іл.

171. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 4. Н-П / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. - Київ : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. - 720 с. : іл.

172. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 5. П–С / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. - Київ : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. - 736 с. : іл.

173. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 6. Т–Я / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. - Київ : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. - 768 с. : іл.

174. Полное собрание законов Российской империи. Т. 8. – СПб., 1842.

175. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 442, опис 533, справа 158.

176. Калько С. Рівненська в'язниця № 1: історія міської катівні [Електронний ресурс] / С. Калько. – Режим доступу : http://kafedr.at.ua/publ/rovenskie_sobytiya/rivneska_v_39_jaznicja_1_istorija_m_iskoji_kativni/6-1-0-291 (дата звернення: 21.03.17). – Назва з екрана.

177. ЦДІАК України, м. Київ. – Фонд 442, опис 1, справа 1519.

178. Тюремный вестник. – 1896. – № 7.

179. Об учреждении в Санкт-Петербурге общества попечительного о тюрьмах. – СПб. : [Б. и.], 1819.

180. Положение о должности надзирателей тюремных замков. – СПб. : [Б. и.], 1823.

181. Инструкция смотрителю Санкт-Петербургского тюремного замка. – СПб. : Тип. М-ва внутренних дел, 1852. – 14 с.

182. Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею // Свод законов Российской империи. Т. 13–15. – СПб., 1914.

183. Общая тюремная инструкция 1915 г. – Репринт. изд. – М. : Акад. МВД России, 1976.

184. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных в редакции 1885 года // Свод законов Российской империи. - СПб., 1914. – Т. 13–15. – С. 469-653.
185. Судебник 1550 года // Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. - М., 1985. – Т. 2. – С. 97–129.
186. Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство XXX веков: в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. - М., 1985. – Т. 3. – С. 83-257.
187. Шандра В. С. Табель про ранги 1722 /В. С. Шандра // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2013. – Т. 10. – С. 9.
188. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – СПб., 1904. – 1146 с.
189. Артикул воинский 1715 года // Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. - М., 1986. – Т. 4. – С. 327–365.
190. Учреждения для управления губерний 1775 года // Российское законодательство X–XX веков : В 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. - М., 1987. – Т. 5. – С. 179–295.
191. Устав о ссыльных // Свод законов Российской империи. – СПб., 1912. – Т. 14. – Ст. 3427.
192. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года // Российское законодательство XXX веков : в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. - М., 1988. – Т. 6. – С. 174-310.
193. Сборник циркуляров и распоряжений, изданных по Главному тюремному управлению (1879–1910). – СПб. : [б. и.], 1911. – 378 с.
194. Уголовное уложение 1903 года // Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков - М., 1994. – Т. 9. : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – С. 271–326.

195. Чемоданов Г. Н. Тюремщик Высоцкий / Г. Н. Чемоданов. – М. : Главлит, 1929. – 63 с.

196. Махмутбеков С. А. Настольная книга и пособие начальника тюремного установления (тюремь, арестантского отделения) по делопроизводству и отчетности с приложением форм, циркуляров и правил / С. А. Махмутбеков. – Кутаиси : [Б. и.], 1903. – 343 с.

197. Рябчиков А. Н. Тюремный календарь для чинов тюремного ведомства на 1912 год / А. Н. Рябчиков. – М. : ГТУ, 1912. – 205 с.

198. Власенко С. Р. Правила службы тюремных надзирателей и надзирательниц / С. Р. Власенко. – Саратов : Тип. Губерн. правления, 1896. – 69 с.

199. Пальченкова В. М. Чернігівський комітет товариства піклувального про тюрми: основні форми, методи та зміст діяльності / В. М. Пальченкова // Держава та регіони. Серія: Право. – 2012. – Вип. 2. – С. 188-193.

200. Державний архів Волинської області, місто Луцьк. – Фонд 512, опис 1, справа 1 Розпорядження губернського тюремного комітету про режими роботи посадових осіб тюрми.

201. ЦДІАК України. – Фонд 442, опис 639, справа 313.

202. ЦДІАК України. – Фонд 442, опис 69, справа 85.

203. ЦДІАК України. – Фонд 442, опис 1, справа 7457 б.

204. ДАВО. – 34 Т. 98 – Тюремний вісник – 1910 рік - № 1-12.

205. ДАВО. – Фонд 456, опис 1, справа 1.

206. ДАВО. – Фонд 456, опис 1, справа 2.

207. ДАВО. – Фонд 456, опис 1, справа 4.

208. ДАВО. – Фонд 456, опис 1, справа 3.

209. ДАВО. – Фонд 456, опис 1, справа 5.

210. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 58.

211. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 32.

212. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 41.
213. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 44.
214. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 50.
215. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 63.
216. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 57.
217. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 71.
218. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 93.
219. ДАВО. – Фонд 480, опис 1, справа 52.
220. ЦДІАК України. – Фонд 442, опис 148, справа 927.
221. Державний архів Житомирської області, місто Житомир. – Фонд 541, опис 1, справа 1.
222. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1804.
223. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1519.
224. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 51, справа 375.
225. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 532, справа 181.
226. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 533, справа 158.
227. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник.–К.: Атіка, 2011.– 944 с.
228. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 535, справа 322.
229. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 534, справа 169.
230. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 537, справа 183.
231. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 22, справа 236.
232. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 539, справа 154.
233. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 540, справа 131.
234. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 541, справа 143.
235. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 543, справа 331.
236. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 544, справа 173.
237. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 10, 181 арк..

Відомість про кількість коштів виділених на харчування ув'язнених.

238. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 100, справа 209. Циркуляр хозяйственного департамента 1867 г. о содержании тюрем за счет городских доходов

239. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 624, справа 365. Дело о неудовлетворительном состоянии Луцкого тюремного замка.

240. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 32, справа 995. Дело об издевательствах над заключенными.

241. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 639, справа 313.

242. Яковлев К. Л. Министерство внутренних дел в государственном механизме Российской империи (1802-1811гг.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Яковлев К. Л. – Москва, 2002.

243. Левчук І. О. Пенітенціарна система Російської імперії у дореформений період (на прикладі українських губерній) / І. О. Левчук // Історико-правовий часопис / СНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2015. – № 2 (6). – С. 181–184.

244. Левчук І. О. Арештанська праця в'язнів у царських тюрмах Російської імперії (кінець 19 – початок 20 століття) / І. О. Левчук // Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція». – Київ, 2015. – С. 175–177.

245. Левчук І. О. Причини та передумови проведення реформи пенітенціарної системи у Російській імперії в другій половині ХІХ століття / І. О. Левчук // Юрид. Україна. – 2015. – № 10/12. – С. 31–35.

246. Левчук І. О. До питання створення Головного тюремного управління Міністерства внутрішніх справ Російської імперії / І. О. Левчук // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доп. ХІІ Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Луцьк, 25–26 берез. 2016 р.) / уклад.: Я. Л. Лукаш, І. О. Пряміцина ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2016. - С. 32–33.

247. Левчук І. О. Матеріально-технічне та фінансове забезпечення тюрем у Волинській губернії в другій половині XIX століття / І. О. Левчук // Право України. – 2016. – № 5. – С. 177–182.

248. Левчук І. О. Політичні в'язні Російської імперії (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / І. О. Левчук // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (17–18 трав. 2016 р.) : у 3 т. – Луцьк, 2016. – Т. 1. – С. 370–373.

249. Levchuk I. O. Problems of Spiritual and Religious re-education of prisoners of the Russian Empire in the nineteenth century / I. O. Levchuk // Історико-правовий часопис. – Луцьк, 2016. - № 1. – С. 256–258.

250. Левчук И. О. Пенитенциарная политика Российской империи в первой половине XIX века / И. О. Левчук // Вестн. Брест. гос. ун-та имени А. С. Пушкина. – Брест, 2016. – № 2. – С. 128–133.

251. Левчук І. О. Позбавлення волі як вид кримінального покарання в Російській імперії в дореформенний період (початок XVIII ст. – 70-ті роки XIX ст.) / І. О. Левчук // Підприємництво, госп-во і право. – 2016. – № 9. – С. 121–124.

252. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 155, справа 430.

253. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 793, справа 322.

254. Левчук І. О. До питання функціонування Житомирської тюрми у Волинській губернії Російської імперії / І. О. Левчук // XIII Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 31.03-01.04.2017 р.) / зб. тез наук. доп. / уклад. Я. Л. Лукаш, І. О. Пряміцина. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С.14-16.

255. Левчук І. О. До питання створення Товариства Піклувального про тюрми Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів

реформування законодавства» (м. Херсон, 14. 04. – 15.04. 2017 р.) // Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 10-13.

256. Левчук І. О. Система в'язниць Волинської губернії // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 43. Том 1. - Видавництво Ужгородського національного університету, 2017. – С. 20-24.

- 257. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 65, справа 404.
- 258. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 65, справа 315.
- 259. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 6.
- 260. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 8.
- 261. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 66, справа 451.
- 262. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 10.
- 263. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1807.
- 264. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 2039.
- 265. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 2037.
- 266. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 71, справа 191.
- 267. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 71, справа 208.
- 268. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 147, справа 400.
- 269. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 19.
- 270. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 789, справа 29.
- 271. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 639, справа 479.
- 272. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 642, справа 60.
- 273. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 3, справа 739.
- 274. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 82, справа 590.
- 275. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 82, справа 55.
- 276. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 83, справа 135.
- 277. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 84(185h), справа 468.
- 278. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 84(185h), справа 584.
- 279. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 84(185h), справа 654.

280. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 99/1866, справа 240.
281. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 622, справа 85.
282. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1196.
283. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1195.
284. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 64, справа 238.
285. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 74, справа 339.
286. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 151, справа 432.
287. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 4324.
288. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 152, справа 920.
289. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 38.
290. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 5884.
291. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 153/1844, справа 44.
292. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 5969.
293. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 6197.
294. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 79, справа 439.
295. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 6776.
296. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 50.
297. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 158/1847, справа 53.
298. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 160, справа 182.
299. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 8121.
300. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 9480.
301. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 84/1852, справа 345.
302. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 0412.
303. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 804, справа 255.
304. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 34, справа 849.
305. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 142.
306. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 178/1864, справа 484.
307. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 100, справа 209.
308. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 51, справа 377.

309. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 52, справа 435.
310. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 55, справа 184.
311. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 157.
312. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 162.
313. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 541, справа 143.
314. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 623, справа 365.
315. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 701, справа 383.
316. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 630, справа 588.
317. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 636, справа 391.
318. ЦДІАК України. – Ф. 315, опис 1, справа 637.
319. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 641, справа 224.
320. ЦДІАК України. – Ф. 51, опис 3, справа 946.
321. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1363.
322. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 146, справа 653.
323. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 770, справа 19.
324. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 148, справа 912.
325. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 150, справа 1166.
326. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 793, справа 322.
327. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 6673.
328. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 84, справа 345.
329. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 1, справа 1168.
330. ЦДІАК України. – Ф. 442, опис 805, справа 484.
331. ДАЖО. – Фонд 67, опис 1, справа 63.
332. ДАЖО. – Фонд 67, опис 1, справа 277.
333. ДАЖО. – Фонд 67, опис 2, справа 38.
334. ДАЖО. – Фонд 67, опис 2, справа 39.
335. ДАЖО. – Фонд 67, опис 2, справа 55.

Наукове видання

Яцишин Михайло Михайлович

Левчук Ігор Олегович

**МІСЦЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ ст.
(ІСТОРИКО – ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

МОНОГРАФІЯ

Технічний редактор *Лілія Борсук*
Обкладинка *Анни Чухилевич*
Комп'ютерна верстка *Людмили Денисюк*

Підписано до друку 20.04.2018. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк.7.9.
Наклад 300 прим. Замовлення № 1110.

Верстка, друк та палітурні роботи ПрАТ «Волинська обласна друкарня»
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 27. Тел. (0332) 71-03-01.

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3955 від 14.01.2011 р.

Я 93 *Яцишин М. М., Левчук І. О.* Місця позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (історико – правове дослідження) : монографія / М. М. Яцишин, І. О. Левчук. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2018. – 152 с.

ISBN 978-966-361-875-3

Doi 10.29038/978-966-361-875-3.2018.160

Монографія присвячена дослідженню питань організації та функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії з кінця XVIII століття до початку XX століття.

В роботі охарактеризовано історіографію проблеми та джерельну базу, розглянуто інститут позбавлення волі як вид кримінального покарання у дореформений період, досліджено правові аспекти виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі у пореформений період, проаналізовано нормативно-правове забезпечення функціонування місць позбавлення волі, а також розглянуто їх систему та органи управління місцями позбавлення волі у Волинській губернії.

Розрахована на науковців та суб'єктів правозастосовчої діяльності, викладачів, аспірантів та студентів юридичних вищих навчальних закладів.

УДК 340.12:343.81(477.82)(091)"17/ 19"